

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

НЕПОРОЗУМІННЯ

I

У Веніяміна Іліодоровича Єрихонського — розкішні кучері, золоте пенсне, вишивана сорочка зі стрічкою й незалежні погляди... Маленька додаткова дрібничка: двіста десятин землі й хуторець над Сулою.

Передплачував „Раду“, читав Карла Маркса й співав тенорком на криласі „Отверзу уста моя“... Останнє, правда, з нудьги та з поваги до тестя свого, отця Никодима. В дійсності до релігії ставився байдуже. В кімнатах держав про людське око по малесенькій чепурній іконці, а для своєї власної втіхи мав у кабінеті двох українізованих богів, — львівського спаса й богородицю. Боги носили таку ж самісіньку гаптовану шовком сорочку, як і в нього.

Кожній значній людині в житті — своя стежка. Веніамін Іліодорович ішов готовою, пухкою, давно протоптаною доріжкою українського інтелігента. Трохи вчився. Трохи читав. Трохи належав до Р - У - Пе. Трохи ширив у свій час книжечки й листівки. Трохи „сидів“ і був під доглядом поліції. Трохи змінив свої погляди, одружившись з дочкою о. Никодима й перекинувшись до українських радикалів.

Проте української справи завжди тримався твердо й непохитно. В своїм гуртку любив починати розмову так:

— Ми, українці, мусимо домагатися...

Але на цім слові подавала свій переляканий голос Аполінарія Никодимівна.

— Ве - ньо...

Веня задоволено замовкав, поклавши пучки на пухкі губи. Вся його фігура на той час була явним протестом проти самодержавства: „Ех!.. Сказав би словечко, та самі ж бачите... Навіть висловитися нам, українцям, не вільно“...

— Ходім до кабінету.

В кабінеті в його — важкі вкраїнські дубові лави й стільці з різаними спинками, де сидіти було точнісінько так, як на ешафоті. На підлозі — плахта. На покуті вишивані боги й рушники. По стінах — Шевченко й інші вкраїнські великомученики та угодники. Затишно, як у вітарі.

Веніамін Іліодорович, причинивши щільно двері, сміливо докінчував свою перервану фразу:

— Ми, українці, мусимо домагатися автономії.

Приятелі його, сусідні дрібні панки та земські службовці, співчутливо хитали головами й підтакували..

— Так, так... Без автономії — воно якось не той... Ви ж пам'ятаєте, як вам на земських зборах — того?..

Веніамін Іліодорович пам'ятав. Він тоді почав був кілька слів українською мовою про пожертви на пам'ятник Шевченку, але йому рішуче сказали говорити по - руському. А трохи згодом на хутір до його завітав повітовий ісправник, —

людина з фіялковим носом і неймовірним шлунком: пив усе, крім гасу й дьогтю. На цей раз він іззів засмаженого гусака, випив три пляшки такого підходященького і після кожної склянки рипів давно пропитим голосом:

— Хороша ви людина, Веніяміне Іліодоровичу, — но, между прочим, попали на замічання. Я з вами балакаю кон - фі - ден - ці - яльно! Ви розумієте? Всякі там ваші Шевченки... вишивані сорочки... стьожки... Я, между прочим, тоже малорос і люблю малоросійську запіканку. Але мені за це — ніхто нічого. А за вами вже є гришок. І його превосходительство рішуче сказав, щоб надалі — ніяких Шевченків. Ви ж знаєте, які тепер часи? Нехай це буде між нами: сам жандармський полковник уже секретно запитував...

Але, глянувши на збентежене обличчя Веніяміна Іліодоровича, ісправник махнув рукою й підвівся з - за столу:

— Ви мені вибачте. Я це тільки так, „по долгу служби“... Но, между прочим, гусак знаменитий... І наливочка, можна сказати, не зловредна. Моє привітання високоповажній Аполінарії Никодимівні...

Аполінарія Никодимівна — людина розсудлива. Того ж дня вона зняла з Вені заборонену сорочку й стрічку. Вишивану богородицю й Шевченка заховала в скриню до кращих часів. Національну плахту замінила інтернаціональним килимком, а українські неподобні сідала — віденськими стільцями.

З того часу Веніамін Іліодорович тільки на вухо найближчому приятелю насмілювався закинути:

— Ми, україн...

Але сам себе переривав на півслові, озирався на всі боки й безпорадно розводив руками.

Це надавало йому широкої популярності. Де ж пак, — двічі постраждав за революцію! Раз — іще за молодих років, тоді, як не було ні золотого пенсне, ні 200 десятинок. А вдруге тоді, як мусів скинути вишивану сорочку.

Звичайно, це була не та революція, що гуде загравами пожеж і розміреними кроками залізних робітничих батальйонів... Далеко ні! Він і у вишиваній сорочці ходив і навіть Карла Маркса читав без найменшої шкоди для своїх 200 десятинок.

— Нам, українцям, Карло Маркс іще не указ. Він далі своєї клясової боротьби нічого не бачить. А яка тут у нас, на Україні, клясова боротьба? Ми, навіть, свого пролетаріату не маємо. Наш пролетаріят — здебільшого чужинці. Ми ще довго йтимемо своїми власними стежками, доки зустрінемося з Карлом Марксом.

Аполінарія Никодимівна Карла Маркса не читала і з пролетаріатом не мала найменших стосунків. З неї досить було селян хутора Новоселівки. Землю здавала їм по 20 карбованців, з додатком пуда пшениці, однієї курочки, десятка яєць і трьох фунтів масла. Ім з Веньою цілком вистачало... Гроші сама возила до банку, а книжечку ховала в ковану скриню. Яйця всі передивлялася на світ, а курям дмухала куди слід і сердито говорила (якомусь там Степану Нетудихаті, або Івану Безкоровайному):

— Хіба це курка? Візьми назад та підгодуй її ячменем, доки в неї архієрейський пупок жиром запливе... і тоді принесеш.

Носила капот і сім пудів під капотом... Що ж поробиш? У кожного є свої важкі обов'язки!

Ще одна малесенька дрібниця. Селяни х. Новоселівки теж Карла Маркса не читали, бо й грамоти, здебільшого, не знали. Пана звали гнидою, а пані, — стервом.

II

Коли Веніамін Іліодорович, несподівано для себе, почув із - за кушів таку назву, то йому пенсне стрибнуло з носа й кашкетик сам собі поліз на потилицю. Він розгублено спинився на стежці й прошепотів:

— Та це ж — непорозуміння...

Це було справді нечуване непорозуміння. Як це так — стерво?.. Хто це — стерво?.. Його Полечка? Його „білий метелик“, як звала її колись безнадійно закохана в неї молодь? Ота сама Полечка, що чарувала всіх ніжним голосочком і чулим, добрим серцем? Який глум, яка досада! Та вона ж було квітку зірвати жаліла, мухи не могла зобидити:

— Ах, пустіть її, пустіть, не мніть їй крилець!.. Така славна, мила мушка!... Ах не наступіть на ту кузьку, бо в неї ж десь є дітки!

Або за віщо це вони його — так негарно? Який, справді, навдячний і недікатний наш нарід! Він же майже вкупі з ними ріс іще змалечку... Піклувався про їх за юнацьких років, працював для їх... Постраждав, нарешті, ради їх.

Веніямін Іліодорович сів на лавочці й гірко замислився. Пригадав себе без пенсне й без цього хвацького костюма... Які там костюми в одинадцятилітнього хлопчика, сина бідної вдови - дядихи, що пекла проскури й носила з хутора на село для потреб отця Никодима?

Ріс, як і всі діти на хуторі. Випасував гуси, ковбанився разом з хлопцями та дівчатами в маленькій неглибокій затоці біля хутора, ходив з ними в ліс по „губи“ та по ягоди, крав у себе огірки та яблука для сусідської Галочки. І не уявляв собі, щоб на світі було щось кращого. За його думала мати.

— Веню, синочку мій... Радій, голубчику, бо тебе отець Никодим одвезе до бурси.

— Я не хочу, мамо, до бурси.

— Дурненький... Чи то ж таки бігатимеш цілий вік з мужиченятами? Пора вже тобі топтати стежку на пана.

— Я не хочу, мамо, на пана.

— Ось послушайте його, навіженого! Що то воно значить — дурне.

Веню одвезли до бурси. Але непривітно зустріла школа малого хлопця. Таке воно було тендітне й так бідно зодягнене, що тільки лінивий його не смикав. І тим з більшою охотою вертався він щоліта до своїх товаришів, де він був перший, а не останній.

Так непомітно минуло кілька років. Веня вже в семінарії. У Вені над губою — темний пушок і в грудях — солодка млість. Але природня несміливість та нестатки не дали йому змоги зав'язати цікаві знайомства по - за стінами школи. На хуторі — трохи краще. Тут усі — свої. Тут не треба червоніти за полатані чоботи та благеньку, хоч і чисту сорочку.

Веня охоче помагає матері. Він косить свою невеличку смугу левади й поглядає збоку на сусідову сіножать. Там гребе сіно Свиридова Галочка. Ой, що ж то за красуня дівчина! Від роботи розжеврілася, очі — мов терен, коса — до пояса, сама тонка, як панночка... Лишенько Вені сьогодні з косовицею. Калатає серце, як дідова калаталка біля церкви, і руки ходять — мов чужі, і коса носом рие землю, а п'яткою — в блакить.

Що з тобою, Веню? Це ж та сама Галочка, що з нею ти пас колись гуси й купався в річці та печерував раки. Чи не з тобою вона щонеділі гуляє на вулиці, вкупі з іншими дівчатами та хлопцями? Чого ж тепер тобі наче лемішка в роті зав'язла?

— Галочко...

Спинилася, блимнула очима й ще більше зашарілася.

— Чи ти б... Може б ти вийшла... увечері в садок?

Садки їхні - поруч, і левади — поруч, і серця їхні — поруч. Але вбийте ви Галочку, вона в тому не признається.

— Оце вигадав... Чого б я вечорами по садках блукала?

Голос у Галочки нерішучий і очі — набік, а вся постать — до Вені.

— Галочко... Я хотів тобі...

Але з другого боку — дзвінкий голос Романа Ківшика:

— Агов, Веньо!.. Чи не пора тобі шабашати? Вже сонце на пружі.

На рівчаку — приятель Венін, веселий русявий парубок — одноліток. Обох сполучило однакове дитинство: батьків не знали змалечку, бідняками - вдовиченками росли. Тільки що Роман Ківшик після школи пішов у найми, а Веня — знов до школи.

— Рано ще, Романе...

— Ну от, вигадав. Субота ж!.. Ходімо покупаймося та попередимо хлопців: завтра будемо книжку дочитувати. Он і Галька жде — не діждеться кінця... Правда, Галько?

Галочка з Романом тримається вільніше, ніж з Веньою.

— А то ж... Мені так уже кортить довідатися, що там станеться з тією бідною Гаїнкою.

Гуртом іноді збиралися на леваді або над річкою під розлогими вербами й читали там „Кайдашеву сім'ю“, „Бурлачку“, „Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“. Не знати, що їх так вабило. Майстерне оповідання письменника? Незрівняна краса зелених луків над річкою, оточеною купами дерев? Молоде вино погожого весняного дня? Чи може чарівне тремтіння молодих серць, що потай рвалися назустріч, шукали одвічної пари? Але так тоді гарно читалося й слухалося!

Це були часи, коли інтелігенція захоплювалася народництвом і молодь засновувала гуртки, де вже читали не саме красне письменство. Веня почав возити на село книжки, які доводилося переховувати по стріхах. Коли він перший раз прочитав товаришам „Дядька Дмитра“, то Роман аж із місця зірвався:

— Веньо!.. Ну, брат, і книжка!.. Чисто все тобі, як на долоні.

— Еге ж, їдять його мухи з комарями, — пробубонів Карпо Сенько, кудлатий, мовчазний парубок: — за таку книжечку...

Дівчата задумано мовчали. Нічого не сказала й Галочка, тільки очей - тернин не зводила з Вені. А Веня вхопив за руку Романа й Карпа та щиро й розчулено говорив:

— Романе!.. Карпе!.. Даймо слово, що ми до віку... до кінця життя свого... Ех, товариші!..

Так закладено гурток, звідки пішли балачки й книжки про землю, про панів, про переділи. Старі люди на хуторі загомоніли, що дячишин панич баламутить хлопців. Але що до того Вені?

Кожної ночі виходив він у садок до перелазу й шепотів голосом, що рвався йому від хвилювання:

— Га - лоч - ко... Ти тут?

Потім несподівано налетів пристав. Зробив труса у Вені й забрав деякі книжечки, а з книжечками й самого Веню. Подержали з півроку та й випустили під догляд поліції, викинувши з семінарії.

Де це було? Коли це було? Чи не тут, у цьому затишному хуторі, де тепер Аполінарія Никодимівна переглядає в курей архієрейські ласощі та обдирає яйця на світ? І чи не Роман Ківшик назвав ото її стервом, а його — гнидою? І чи не Галочка так прикро й злісно засміялася з цієї ганебної назви?

Веніямін Іліодорович ловив пенсне й стромляв його на місце, а воно знов стрибало з носа. Підвівся назустріч Аполінарії Никодимівні й ще раз рішуче сказав собі:

— Ні, це непорозуміння...

III

Воно таки й справді могло бути непорозуміння. Про Полечку Петропавловську ніхто б не сказав, що все своє життєве призначення вона обмежить на курячих яйцях та на архієрейських пупках.

Коли Веніямін Іліодорович позбувся поліцейського догляду та попав до с. Млинців, там неподільно й непорушно царювала молода вчителька Полечка Петропавловська, дочка отця Никодима. Вся млинцівська інтелігентна молодь була в добровільному, солодко-хоробливому полоні в неї. Сім пар очей закохано стежили за „білим метеликом“, сім пар ніг і рук було їй до послуг і семеро уст нашіптували їй признання.

Але струнка, тендітна Полечка справжнім білим метеликом крутилася поміж ними й не давалася до рук, усміхаючись усім однаково принадно - жартівливо. Ах, облиште! Хіба тепер час думати про особисте щастя? Ми ще мусимо попередку сплатити свій борг нашому доброму страдникові - нарсдові, нашому меншому братові - селянинові!..

Тоді студент - технолог, що мав себе за соціал - демократа, починав роздратовано нападати на модне народництво.

— Ви — ідолопоклонники. Ви ніяк не можете без богів. Поставили собі на покуті мужичка та й стукаєтеся перед ним лобами.

— А ви — перед робітником.

— Ми не стукаємося. Ми беремо його таким, як він є, з усіма його хибами. А ви — те тільки й робите, що кадило роздмухуєте. „Ах, наш святий, довготерпеливий народ! Ах, наш добрий, добрий мужичок“... Побачимо, що ви заспіваете, як ваш добрий мужичок візьме вила та й вас, разом з іншими, колує.

За „мужичка“ вступався семінарист.

— А, ви думаєте, робітник нікого не колує?

— Я цього не кажу. Але робітник нищитиме ворогів, а не майно. Він берегтиме свій завод, своє гуртове підприємство для дальшої роботи. А селянин усе пустить за димом, щоб викурити панів та самому сісти на їхньому місці дрібним глитаєм. Він і вас не помилує, будьте певні. І будете тоді галасувати. „Ах, дикуни! Ах, мерзотники, хама, варвари“...

„Білий метелик“ становився червоним від обурення.

— Я знаю, чого це ви так кажете. Ви навмисне ображаєте наших добрих, лагідних селян. Коли вони й візьмуть вила в руки, то знатимуть, для чого й проти кого. Проти мене вони не підуть, і проти вас не підуть. Бо, як треба буде, то й вкупі з ними підемо.

Он яка була Полечка, навчителька с. Млинців! Не диво, що студент за хвилину починав уже плутати й бурмотіти.

— Я ж не про вас... і взагалі — не про нас усіх. Ми робимо, що можемо.

І вони справді робили, що могли. Тоді саме були в моді вистави для селян і дитячі ясла влітку. Коли в селі пожежа викутила 20 дворів, Полечка проплакала цілих десять хвилин (по півхвилини на двір) і взялася до організації допомоги погорільцям. Вся молодь з повним захопленням пристала до цього. Вечірки, вистави, концерти, лотереї чергувалися без кінця. Танцювали на користь погорільцям до перевтоми, себе не жаліючи.

— Полечко, ви б відпочили. (І сім пар молодих гарячих очей до неї).

— Ах, як вам не сором! Подумайте про бідних мужичків.

Молоді люди думали й соромилися.

Полечка царювала в Млинцях єдинодержавно. Млинцівські панночки — дияконівна, дочка монопольщика, дочка начальника станції та гімназистка — татарівна покірно поступилися перед нею. Їхні серця були ще вільні, вони ждали.

Вони ждали, кої о собі вибере Полечка, щоб тоді самим розпочати наступ на вільних кандидатів.

Коли молода компанія з гітарами й мандолінами, пивом і закускою їхала човнами в гайок відпочити від клопоту про бідних мужичків, то й тут Полечка підносила всіх своїм весіллям.

— Полечко, заспівайте.

Тоненькі пучечки перебирали струни, й чулий голосок тремтів над річкою.

...Что мне она? Не жена, не любовница, и не родная мне дочь...

Хлоп'ячі очі побожно спиналися на „білому метелику“. Хлоп'ячі й дівочі серця билися підвищено й захоплено...

...Вижу я своды, окно за решеткою, койку в сырой полутьме....

Розчулений голосок плакав, утворюючи відповідні настрої... Ах, Полечко!..

— Товариство! Гуртову!

Много песен слышал я в родной стороне, — не про радость, про горе в них пели.

Найдужче й найчутливіше бренив молодой тенорок Веніяміна Іліодоровича і найпалкіше дивилися його очі на білого метелика... Прощай, Галочко!

Одного разу сталося так. Після шклянки пива на розкішному узліссі біля річки грали увечері в „горілки“. Горів „білий метелик“. Сім пар ніг летіли за ним просто через кущі, сім пар рук жадібно ловили повітря й семеро серць калатало в солодких сподіванках. Але прудкішого над Веніяміна Іліодоровича не знайшлося. Із розгону за кущами наскочили груди на груди і пара чоловічих рук палко охопила тонку постать, а пара дівочих повисла безвільно й самовіддано. Русява головка одкинулася трохи назад і довгі вії лягли на щоки тінями.

Веня й сам не зчувся, як почув під своїми губами свіжі дівочі пелюстки ще незацілованого рота.

— Веньо...

Більше — ні слова. Верталися назад у рожевому чаді. Четверо очей грало веселками. Шестеро хлоп'ячих обличч оповив смуток, світ такий немилий, а життя — копійка!..

Зате весело щебетали чотирі млинцівських панночки... Ах, як гарно жити на світі!

Для молодой парочки почався передвесільний чад.

— Веньо... Мій?.. На віки?

— Твій, моя казочко, мій білий метелику!

— Ах як радісно! Вкупі жити, вкупі працювати, вкупі добро діяти...

— Так, так, моя любя!.. Ми підемо скромною, але чесною стежкою. Всі сили, всі знання — нашому меншому братові...

— Веньо... Ти знаєш? Папа записав на мене свої 200 десятин... Ми, звичайно віддамо цю землю селянам. Тільки не зразу. Поки папа живий — неловко. Поки ми будемо людям помагати, чим можна. А далі повернемо їм і землю.

— Ах ти ж моя хороша!.. Яка ти добра!.. Як я тебе люблю!..

IV

Хуторець вимагав догляду. Він уже кілька років був у оренді в Корнія Переписки, людини кругленької, огряденької, кріпенької й крутенької. Корній Гаврилович видавлював усе, що міг, із земельки та з селян. Не диво, що на х. Новоселівці раділи без краю, як почули новину: Веня бере попівну, а за нею — 200 десятин.

Роман Ківшик, тепер уже молодий, жартовливий і веселий хазяїн, розумний і допитливий, ходив іменинником.

— Ось побачите, що він роздасть землю селянам. Навіщо йому вона, коли вони вдвох заробляють скільки грошей?

Але дід Кирило, низенький, кошлатий, закуйовджений життям чоловік у латаній свитині й старій, рудій шапці, виймав люльку з-під закурених димом вусів і скептично спльовував набік.

— Жди. Може він іще й у хату до тебе прийде прохати? Ослобоніть, мовляв, Романе Степановичу, мене від земельки! Вік за вас бога молитиму!

— То ви, діду, його не знаєте.

— То я, синашу, всю їхню панську породу знаю.

— Побачимо...

— Та побачимо ж, браток, побачимо...

Карпо Сеньків наймитував у Перепічки. Був такий же скупий на слова й вайлакуватий. Але під шапкою чорного буйного волосся ворушилася жвава думка. Слухаючи суперечки, насуплював густі брови, або ж химерно ламав їх — одну вгору, другу — вниз. Потім — і собі до гурту:

— Хто його знає, як він тепер... А балакав колись здорово...

— Хм... балакав! Отець Никодим он ще краще в церкві балакає. Та й набалакав собі 200 десятинок.

— Таке, значить, його щастя. А попик з його — окуратний.

— Я й не кажу, браток, що попик з його поганий. Але ж земельку він здає бісовій Перепічці за дві тисячі карбованців... А на нас і глянути не хоче.

— Та то правда.

— Авжеж не вигадки. Ми йому 2¹/₂ тисячі давали та й то не бере. Бо йому з Перепічкою менше клопоту.

Отже більшість раділа й надіялася. Тільки Галочка Свиридова ходила смутна, доки перемогла себе. Того ж року вона побралася з Романом і згодом забула Веню.

...Молодих хазяїв зустріли на хуторі весело й привітно.

— Щастя, боже, на все добре!

— Ми на вас, Веніяміне Іліодоровичу, як на кам'яну гору...

Веніямін Іліодорович кланявся, тис руки, обнімав товаришів своїх парубочьких літ і розчулено казав:

— Все, що зможемо, зробимо... Я, правда, не хазяїн... Та ось — Полечка...

Полечка сяла й раділа. Ось де, справді, можна добро творити!

— Пождіть, люди добрі... Ми до всього придивимось, то й вас не забудемо.

— Нам би хоч павука того, Корнія, позбутися. Дуже вже він придавив нас орендою, та штрафами, та процентами.

Молодій хазяйці ця думка припала до вподоби:

— А справді, Веньо?.. Чи не кинути нам учителювати та переїхати на хутір? Тут же більше можна зробити добра.

Веня теж думав, що більше. Та й о. Никодим не радив далі вчителювати.

— Навіщо воно вам? На військову службу тебе, Веньо, не заберуть, бо миршавий дуже. Будеш собі хазяйнувати помаленьку. Правду казати, Корнія Гавриловича давно треба усунути.

— Нам і селяни на його жалілися.

— Ну, ви на селян не дуже покладайтесь. Ім теж не кладіть пальців до рота, Мені вони давали за землю 2¹/₂ тисячі карбованців, то й вам нехай дають.

— А Перепічка ж тільки дві платив.

— З Перепічкою менше клопоту. А з селян ті гроші зібрати — ціла мука.

— Папа, я й собі хочу шматочок землі залишити.

— А звичайно... Лужок там для забавки та гайок над річкою.

Селянам наче хто холодної води за комір налив, як оце все почули... От вам і молоді хазяї!

Що правда, Перепічка брав з їх по 20 карб. за десятину... Та ще й штрафами та обробітками допікав. А тут уся земля йде селянам по 13 карб.

Але Роман Ківшик сподівався від Веніяміна Іліодоровича чогось більшого. Навпаки, дід Кирило напевне й цього не ждав, бо хвалив тепер панів на всю губу.

— Оце — душа чоловік, і я тепер бачу. Ти пойми, чужак такий, що він зразу полекшив нас на добрих півтори тисячі карбованців.

— Ну да, полекшив... Але й свого не втеряв. Навпаки, ще півтисячки оренди накинув.

— А навіщо йому своє дарувати? Зате він здає землю всій громаді. А Перепічка наймав, кому сам хотів. Полегшення, браток, буде велике.

— Та... може й буде.

Отже Роману Ківшику було ніяково за Веню і він пішов до його вияснити свої сумніви. Зустріли його молодята дуже радо. Сама Полечка розумно пояснила, що вони ще не повні хазяїни. Доки старий панотець живий, не годиться їм ламати давній лад. Що сказав би на це о. Никодим?

— Вже йому недовго землю топтати.

— Та й то правда.

— Будемо робити полегшення, скільки є змоги, а там далі побачимо.

Але робити полегшення не довелося. Якось так сталося, що незабаром поміж селом та панським будинком пробігла чорна кішка. То яблука в панському садку діти покрадуть, то коні пустять на панські луки, то в гайку деревину зрубають. Тісно було їм там. Злидні кругом неприховані.

А найгірше — з виплатою оренди. Як тільки підуть по хатах збірщики за черговим внеском, так і почнеться:

— А, бодай отих панів... Та де ж я візьму їм зараз? Хоч усього з гамузом продавайте, а до осені нічого не можу внести.

Після того староста йшов до Аполінарії Никодимівни й починав кланятися:

— Вже звиняйте на цей раз, — тільки третину приніс. Важко людям, подождіть трішки.

Полечка червоніла й ніяковіла:

— Як же це так? У нас же податки й усякі розходи... Це ж не гарно.

— І я ж казав, що негарно. Дак хіба з ними зладнаєш? Сказано: громада...

— Та ви ж Перепічці справно платили. Він по 20 карб. брав та й то заборгованості не було.

— Дак то ж — кождьор! Хіба ж можна вас рівняти до Перепічки? У його бога в животі не було.

Заборгованість громади росла. За рік молодята получили ледве половину оренди. Грошей не хватало. Аполінарія Никодимівна почала нервувати: їй найбільше доводилося балакати з селянами.

Нарешті вмівшався отець Никодим:

— Так не можна. Ви їх так зовсім зіпсуєте. Здайте краще Перепічці, як не вмієте хазяйнувати.

Але проти Перепічки були обоє. Глитай!

— Ви прочитайте, папо, Кропивницького, або Карпенко - Карого, що це за люди. Нам було б сором допомагати всяким Перепічкам.

— Ну, тоді вводьте до контракту пеню за невиплату в строк. І не підписуйте, доки всього боргу не виплатять... Та ось я сам з ними побалакаю.

Балачка тільки підсипала приску до готової болячки.

— Оце дак пани! Зразу їм виклади тисячу карбованців на стіл та п'ятсот нового завдатку. Це ж — розор.

Отець Никодим гнівався:

— Що ти мелеш, чорт батька зна що?.. Це ж іще за минулий рік — тисяча.

— Мало чого, що за минулий. А як не сила? Он є така біднота, що в неї тільки на харчі хватає.

— От і балакай з вами... Дак вони ж з нашої землі годуються! А раніше, що їли, як землю Перепічка держав?

— Звісно що... Заробляли в Перепічки. А тепер — посіяв десятинку - півтори, та й увесь дохід.

— Ну, тоді доведеться знову здати землю Перепічці...

Ця погроза налякала. Стягли тисячу п'ятсот карбованців, підписали контракта з пенєю. Знов не платили й ходили відпрошуватися. Панів лаяли на всю губу.

Аполінарія Никодимівна нервувала все більше й більше. Не витримав і Веніамін Іліодорович:

— Це не сусіди, а якісь паскуди. Садок знов обнесли. Луки вибили. Гайок обчухрали. А гроші платять так, ніби ми в їх стоїмо з ножем над душею.

Аполінарія Никодимівна плакала:

— Що ми їм зробили? По хутору як ідеш, то кожне на тебе ворогом поглядає. Мабуть таки справді треба татка послухатися та стягти пеню за невиклату в строк.

Стягли пеню. Щоб не так соромно було, віддали ці гроші на школу. Але вийшло їм же на шкоду.

— Оце дак пани! Перепічка хоч собі в кешеню драв. А цим же й грошей не треба, — на школу їх подарували. А з нас — таки здерли... Кровососи!

Куховарка переказувала Аполінарії Никодимівні все, що гомоніли селяни на хуторі. Молода хазяйка дратувалася й мстилася.

— Коли так, то нехай на той рік платять три тисячі карб. і половину грошей — уперед.

На хуторі ревом заревли. Але Перепічка погодився дати $3\frac{1}{2}$ тисячі і всі гроші зразу. Мусіли селяни погодитися. Отже глуха ворожнеча росла. Хазяйнувати було все трудніше.

Виручив панів Перепічка. В Корнія Гавриловича земелька була поруч. Свої 75 десятин він обробляв сам. Або, власне, обробляли йому селяни, а він тільки ходив поміж ними та „благодітельствував“:

— Семене... Оце в тебе, як я бачу, конячка здохла?

— Здохла, Корнію Гавриловичу. Просто — ума тепер не прикладу, що мені робити.

— А ти не горюй. Я тобі дам до Покрови сто. І процентів не візьму. А ти мені за це, гуляючи, скосиш, зв'яжеш і звезеш три десятинки... Та на зяблю виореш одну.

— Багато буде, Корнію Гавриловичу.

— Пошукай собі за менше.

Частенько помагав Перепічка селянам ще й хлібом, як свого в їх не хватало.

— Бачу, бачу, Степане, що не дотягнеш до нового. Ну, що ж поробиш, — поможу вже тобі на цей раз. Прийдеш з мішечком та набереш там жита.

— А повертати як?

— А повернеш пшеничкою, як бог уродить. За мішечок — півтора мішечка. Сам же знаєш, — в осені ціна на хліб не та, що весною... Я з тебе процентів не хочу, але й свого не впускаю... Та ще там літом приллеш бабу або дівку на день буряків пополюти...

Селяни звали Перепічку жилою, але ходили в його, як на віжечках.

Одного разу Перепічка зайшов до Єрихонських.

— Ви мене звиняйте. Непроханий гість, кажуть, гірше татарина... Але я до вас за ділом.

— Нічого, нічого. Сідайте.

Сів на кінчику стільця. Нова сукняна чумарка, гаптована сорочка, стрічка. На голенім обличчі — козацькі вуси „під Шевченка“. Все це припало до вподоби Веніямину Іліодоровичу. Голос у Перепічки був такий, немов він на цимбалах грав.

— Жаль мені вас, як подивлюся я на ваші клопоти. Нічого не вийде у вас із громадою.

— А ви прийшли пособити?

— Хе - хе... Вірте, що так. Воно ж і мені не гарно. Ви мені людей зіпсували. Сіють ото вони собі вашу земельку та й сидять панами. Ніхто тепер і на заробіток не йде. Та й вам, бачу, повна голова клопоту.

— Ну вже ж, вибачте, й вам не здамо.

— Та, господь з вами, — я й сам не хочу. Я тільки вас порадити хочу, як того клопоту позбутися.

— А як саме?

— Та так... Не здавайте більше громаді, а здавайте окремим хазяям. Хто скільки подужає, той стільки нехай і бере. От побачите тоді: і гроші вам уперед понесуть, і ціну вам наб'ють і лаяти перестануть. Тепер проти вас уся громада. А тоді вони почнуть між собою ворогувати. В кого є гроші, той візьме собі по силі, а бідняк буде й так. І ви тоді — сторона.

— Веньо... А воно — справді... Корнію, — вибачте, як вас по батькові?

— Гаврилович...

— Корнію Гавриловичу... Сідайте ближче до столу та поговоримо. А я тим часом — закусочку.

Відтоді Перепічка почав учащати до Єрихонських. Веніямину Іліодоровичу він припав до вподоби тим, що не цурався української справи. Переділачував „Раду“, знав „Кобзаря“, як свої п'ять пальців, і любив казати: „Ми, українці“... В хаті в його — вишивані рушники на покуті. А з боку — Т. Г. Шевченко, поміж генералом Куропаткиним та преосвященим Іларіоном. На другій стінці — цар і цариця.

Корній Гаврилович любив посилатися на Т. Г. Шевченка.

— Я дуже поважаю Тараса Григоровича... „Обніміте, брати мої, найменшого брата“... О! Це в його не на вітер сказано... „І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі“... М - да...

Аполінарія Никодимівна була вдячна Перепічці за розумну пораду. Землю вона здавала після того вже без ніяких контрактів: гроші — на стіл, та й бери собі скільки хочеш. Звичайно, на один рік.

На селі зчинилася мало не бійка. Наввипередки понесли панам по 18 карб. за десятину. В кого не було грошей, той позичав у Перепічки. Всі лаяли багатіїв глитаїв, що за ними й землі не докупишся... Другого року — ще краще. За ліпші шматки почали самі ціну набавляти та ще й подарунки принесли: той пару курочок, той яєчок кошик.

Земля в ціні росла. Нерви Аполінарії Никодимівни — як рукою зняло. В банку завелася книжечка. Але разом з турботами та з юнацькими мріями повіявся кудись і „білий метелик“. За кілька років Аполінарія Никодимівна важила вже шість пудів. Потім нагуляла ще пудик. Хоч би й крильця мала, то вже б не полетіла.

V

Веніямін Іліодорович твердо додержувався свого слова: як тільки сів на хуторі, так і заходився працювати на користь усього селянства. Писав книжку — „Як розбагатіти, маючи землі грядку“...

Виходило так, що розбагатіти — пустяк діло. То тільки — недбайливість наша...

Славнозвісний інженер Демчінський у своїх книжечках давно вже довів, що селянам панська земля аж ніяк не потрібна. Нехай тільки вони покинуть сіяти хліб, а почнуть саджати кожну зернину в яму на вісім вершків глибини. І тоді з кожного пуда посів зерна матимуть 10240 пудів урожаю. Це ж так просто!

Книжечки друкувало й розсило міністерство хліборобства, — цілком серйозна рекомендація! На Кубанщині, біля Армавіра ціле поле військового табору стояло в таких ямках, — цілком наукова постановка справи! Зернину треба було посадити, не загортаючи ями. Як тільки виткнеться росток, засипте його на вершок землею, — тоді виросте з його два ростки. Засипте й ці два, — матимете вже чотири... Отак вісім раз засипте, доки всю яму зарівняєте, і з того вилізе 256 стеблин. А на кожній стеблині — по колоску. А в кожному колоску — по 40 — 45 зернят.

Веніямін Іліодорович аж за голову руками брався... Яке тюхтійство! Чом не догадаються таку яму поглибити, скажемо, до сажня. Тоді можна було засипати ростки 48 раз... Скільки це буде колосків?

Що більше Веніямін Іліодорович вираховував, то більше радів за бідняків. Після 25 - і засипки буде вже 20.754. 432 стеблини; після 28 - і — 166.035.458 стеблин. Після 30 - і — 664.141.824... Ви ж тільки подумайте!

Перевірив іще раз усі рахунки, — ні, помилок немає... Голова палала від широких перспектив. Ось де — справжнє багатство! Після 40 - і засипки, подвоюючи кожен раз кількість ростків, ви вже маєте їх 320.040.612.248... Після 48 - і — 81 трильйонів 931 мільярдів 396 мільйонів 745 тисяч і 728 стеблин. А на кожній — по колоску! А в кожному колоску — по 40 — 45 зернят!

Спробував Веніямін Іліодорович посадити на папері, на таку ж глибину, картоплину (бо в Демчинського й про це написано). Вийшло ще краще: з однієї ями — 40.965.698 вагонів картоплі!

Робота поширювалася. Треба було для такого врожаю знайти належний і вигідний збут. Не віддавати ж його спекулянтам для наживи!

Веніямін Іліодорович прикинув, скільки це можна вигодувати сіменталів та йоркширів. Вийшло зовсім таки не погано. Коли в кожного селянина буде тільки одна така яма, то він зможе завести собі 21.484 корови та 52.328 свиней... А скільки ж це молока?.. А масла?.. Сала?.. Шкір?.. Щетини?..

Ясно, що в кожному селянському дворі доведеться поставити свої маслоробні й ковбасні заводи. Також шкіряні, салотопенні, миловаренні, щіточні... Власні залізничні чні колії для вивозу продукції... Власні пароплави на Сулі...

Цифри росли, голова палала... Ах, як це все просто й вірно! $2 \times 2 = 4$; $2 \times 4 = 8$; $2 \times 8 = 16$... Помилки не може бути!

На третій рік Веніямін Іліодорович завів спеціалізацію: один селянин нехай посадить картоплину (на сажень, ніяк не менше); другий — зернятко пшениці; третій — жита; і т. д. В кожному дворі — різні заводи...

На жаль сили кожної людини обмежено. Така спеціальна, вчена робота, як усім відомо, швидко виснажує людину. Веніямін Іліодорович перевтомився. Веніямін Іліодорович занудгував.

На п'ятім році він заховав усі свої зшитки до шухлядки. Нехай селяни ще трішечки потерплять. А землю, поки що, можуть наймати у Аполінарії Никодимівни.

Полечка швидко помітила, що її Веня занудився від перевтоми. Щоб розважити його, почала запрохувати до себе гостей. Бували й самі по сусідах. Пили гуртом українську запіканку та густу, запашну наливку, заїдали годованими курми, гусьми, гиндиками. Співали „Ще не вмерла Україна“ і грали в преферанса.

А потім знов — нудьга.

— Веньо, що з тобою?.. Ти мене вже не любиш? Скажи, Веньо...

— Ну, люблю... Відчепись...

І йшов собі блукати до річки. А в грудях десь солодко щеміло: „Галочка“... Раз він вернувся від сусід п'яний, як піп на гробках. Аполінарія Никодимівна вжахнулася й поїхала до батька за порадою.

Старий панотець Никодим більше 40 років попував у сусідньому селі Кривохатках. Все менше й менше оставалося людей, що пам'ятали, як він приїхав молодим, повним надій, кучерявим попиком. Все більше й більше було в його на селі хрещеників та учнів, бородатих і безбородих. Ставши самотнім удівцем, він полюбив ходити до людей на свята. Сяде, погомонить з ними, їхні скорботи вислухає й подасть раду. Пити не пив, хіба вина чарочку, бо був уже дуже старий. На селі його любили:

— Такий уже піп добрий! Нікого не займає...

Сивий, як голуб, мудрий, як сам цар Соломон, отець Никодим вислухав мовчки Аполінарію Никодимівну, оглянувши її критичним оком і лагідно промовив: — Не ти перша, не ти й остання... Візьми до горниць молоду покоївку...

У Аполінарії Никодимівни стисло в грудях і очі стали бульбою.

— Як?.. Це — щоб Веня...

— Еге ж, щоб Веня... Ти не бійся, доню! Цим ти тільки прив'яжеш його до себе... Христос з тобою! Чого ж ти плачеш? Випий водички, заспокійся... Що ж поробиш? У кожного в житті є свій важкий хрест.

Але Аполінарія Никодимівна билася в гістериці й вибивала з рук старенького мудрого панотця шклянку з водою.

— Щоб я... сама... зводила... мого Веню?..

— Ну, тоді дивись. Щоб часом зовсім його не втерляла.

Аполінарія Никодимівна довго й гірко плакала. Потім затихла й замислилася. Розшукала старий альбом, витягла свою давню дівочу карточку в білій сукні, білому брилику, білих черевичках. Важко підвелася й піднесла до верцадла свої сім пудів м'яса...

— Білий метелик, — гірко шептали губи: — білий метелик...

Картку заховала в кишеню й поїхала додому мовчки, поцілувавши батька в руку сумно й ніжно. Старий мудрий попик притулив доніну голову до грудей своїх і розчулено промовив:

— Терпи, доню моя. Пам'ятай: хоч раз у житті своєму кожна жінка мусить відчути знаменні слова — „Твоє серце оружжя пройдець“...

Перепічка казав правду. Одверта ворожнеча між хутором та панським двором трохи притихла...

Хіба пани винуваті, коли свої глитаї перебивають? Землі беруть, скільки хто подужає. Гроші несуть наперед та ще й з додачею.

Ворожнеча перекинулася на глитаїв.

А тут — іще новина. Пані відпустила стару покоївку, що привезла з Млинців, та взяла собі з хутора молоду Улясю Прокопенкову. А та й почала згодом розносити по хутору панову славу:

— Там такий пан добрий, такий добрий... Слова лихого не скаже. Та все сидить і в книжку читає, та все про людей думає... Як тільки дочитає до кінця, так і віддасть землю селянам.

— Ну?.. Оце так ушкварила новину! Ми це вже чули 12 років тому... Ще тоді, як він ці книжечки не сам читав, а вкупі з нами.

— От їй же богу своїми вухами чула! Пан і пані між собою балакали. Він їй і каже... Однаково, каже, панам треба буде поступитися землею. А ми, каже, й хазяйнувати не вміємо, тільки виснажуємо землю орендою. Давай, каже, переїдемо до міста, та встрянемо там на службу по земству.

— А пані ж що?

— А пані йому: ніколи. каже, цього не буде. Земля це вірний шматок хліба.

— Ач, стерво... Вона таки розумніша за його.

Чутки котилися хутором. Їм уже не вірили. Та згодом і сама Уляся перестала так гаряче заступатися за пана й ходила зажурена. Хоч як стягала свої пояски й застібки, але стан її віщував щось не добре.

В панських покоях счинилася буча. Веніямін Іліодорович ходив засоромлений і покірний, Аполінарія Никодимівна — заплакана й розгнівана. Влалною рукою вона викинула покоївку геть, наказавши:

— Щоб ти мені — нічирк, паскудо! Поклич батька та підпишеш з нии оцю бумагу. Даю тобі три десятини землі й ставлю нову хату... Тільки щоб більше про тебе й не чула!

До покоїв узяли другу таку покоївку. Часи йшли. Коли в кінці села, поруч з Улясиною хатою виросла нова така ж, і пані одміряла ще три десятини землі. то на селі загомоніли:

— Е - ге - ге... Воно таки пан і справді намірився пороздавати землю селянам! Тоак одній дівці — 3 десятини та другій — 3, то, дивися, чи й хватить йому на все життя.

Дід Кирило, попихкуючи свою люлечку, говорив селянам на „дубках“:

— А воно таки не дурень вигадав паном бути. Було в нього так самісінько як і в мене — десятинка з чвертю, а тепер он, без ніякого клопоту — 200 десятин. Він собі ходить, заклавши руки за... та дівчат перебирає, а я йому землю орю. Механіка?!

Але Роману Ківшику десь оця механіка в печінки засіла. Він сердито крутив „собачу ніжку“ з старої газети й прикро цідив крізь зуби:

— А хто вам мішав, діду, підлабузнитися до попівни? Взяли б оце за себе 200 десятин, та й сиділи б собі печерицею.

Селяни сміялися, підсипаючи приску:

— Еге... Тепер ходили б собі півнем галанським біля попівни та й усієї роботи.

— Пахали б собі, діду, в горницях, а не в полі.

Та дід Кирило й сам — митець на жарти:

— А що ви думаєте? Хіба не впорався б? Ого! Діда Кирила тільки підгодуй, та зодягни, та підголи... Та дай йому до рук 200 десятинок...

Роман Ківшик аж цигарку свою перекрутив у руках з досади:

— Ну й були б тоді такою ж гнидою, як і пан Єрихонський. А ви б подумали, де тієї землі взяти, коли кожному по 200 десятин? Одному — 200, а комусь іншому, то вже й сажня немає.

— Що мені до інших? Кожен про себе дбай.

— Ну тоді годі й на пана нарікати: що йому до вас? Він про себе дбає.

Дід Кирило на хвилину підвів угору свої кошлаті брови і навіть люльку витяг з рота

— Ідять його мухи... А це твоя правда, браток! Того, значить, і скрутно людям, що кожен тільки про себе дбає. А коли б ми всі — согласно...

— Ото ж бо й то, що коли б усі согласно... А то он пан з Перепичкою проти нас — согласно, а ми проти його — несогласно.

Про ці балачки довідалася Аполінарія Никодимівна і з того часу не дала Роману землі зовсім:

— Дуже вже ти розумний став, почав людей проти нас підбивати. Обійдемося й без тебе.

— Ну що ж? Пошукаємо світу по-за вами, — промовив Роман (хоч справді йому було досадно): — А ви вже дуже круто налигача закрутили, — коли б не луснув.

— Не більше ніж інші. Я людей не обиджаю.

— Ну да... Ви з ними навіть діла не маєте. Ви, здебільшого, глутаям свою землю здаєте, а вони вже людей душать. Вам вони платять по 20, а нам здають з третьої частини, та ще й на роботу ходити прин. волюють. Ви на нас петлю наділи.

— Як ти смієш? Ти мені не дуже, бо я найду на тебе управу!

Роман оглянувся, чи не має поблизу свідків.

— Та плювать я на вас обох хотів! Хоч би минулого посоромилися! Де ваші обіцянки, базікала ви чортові?

Плюнув і вийшов, грюкнувши дверима.

А за два дні повітовий ісправник випадково заглянув по дорозі до Єрихонських. Звів у їх мало не половину „божественного“ гиндика, випив дві-три пляшки слив'янки й вислухав, між іншим, історію з Романом... Так, — до речі прийшлося... Вислухав і мугикнув:

— М - да... Народець...

...Звичайно, Романа забрали зовсім не через це. Просто так склалося. Як робили труса в його, то несподівано знайшли кілька книжечок та листівок, яких Романам читати ніяк не личило... Тут уже Аполінарія Никодимівна ні крихітки не винна. Коли почула вона, що її обвинувачують на хуторі, ніби то Ківшика через неї взяли, вона щиро здивувалася:

— Хіба я знала, що він справді бунтар?

Галочку цим арештом наче громом прибило. Саме в полі достигало жито, а в колисці завелася маленька Маринка („Таке вже втішне, що й господи!“)... Виплакавши частину сліз гірких, пішла Галочка до панів прохати за чоловіка.

Пані не було дома. Вийшов до неї Веніямін Іліодорович. Вийшов та й назад одхитнувся. Досі Галочка десятою стежкою обходила його, — перший раз побачив її в себе. Таку принадну й рідну. Таку чужу й незнайому.

— Галочко... Ти?

З несподіванки розгубився, почервонів, зняв пенсне й почав протирати хусточкою... Темні лагідні очі й милі свіжі губи вразили давнім спогадом, буйним, як молоде вино.

Але Галочка нічого не бачила, нічого не чула. Невиплакане горе клубком підкотилося під очі й під груди.

— Згляньтеся, Веньо... Як рідного прошю вас я... Заступіться за Романа.

Одвернувся до вікна, а в грудях млосно стукало й співало: Галочка... Галочка... А що, коли б?..

— Ти помиляєшся, Галочко. Такі справи йдуть до рук жандарів. Я тут нічим не можу пособити. Коли б не ті книжечки...

Галочка тихо плакала:

— А хто їх давав?.. Хто колись хороші слова говорив? Невже забули?..

— Ах, яка бо ти... Життя йде вперед. І діти згодом становляться дорослими.

— Що ж я маю тепер робити? Ми ж і так жили не в розкошах...

Не чувся, як вирвалося щиро й палко:

— Не плач!.. Ми тебе так не кинемо. Ми візьмемо тебе до покоїв...

Але й сам замовк, почервонівши. Аж тепер Галочка схаменулася. Спалахнула полум'ям, перейнялася блискавкою й твердо рушила з покоїв, прикро кинувши:

— Я вам не Уляся й не Катря...

І з тим геть за двері. Веніямін Іліодорович протирав своє пенсне хусточкою, й руки йому трусилися.

VI

Пішов Роман Ківшик до тюрми, а опинився в Карпатах. Несподівано вибухнула війна. Кривавою марою, новими утисками й нестатками пройшла вона над містами й над селами, доки докотила до самісінького краю: до революції.

Була та революція якраз така, якої Веніямін Іліодорович сподівався ще замолу. Знамена, вишивані сорочки, жовтоблакитні стрічки, високоурочисті молебні.

— Рцем, братіє... і друг друга обием...

Давня гаптована шовком сорочка прикрасила груди Веніяміна Іліодоровича. На покуті знов повісилася вишивана богородиця, а на підлозі послалася картата плахта. Веніямін Іліодорович тепер одверто й сміливо казав свою давню бунтівничу фразу

— Ми, українці, мусимо вимагати автономії...

І повторював ту фразу так часто, що його, нарешті, послали від земських зборів до центральної ради—патріота ж на всю околицю!.. Відтоді в розмовах Веніямін Іліодорович авторитетно розв'язував найскладніші державні питання, починаючи так:

— Ми, центральна рада, думаємо...

Так і селянам казав, коли прийшли до його за громадським ділом. Але селяни, звичайно, люди малосвідомі. До автономії та до центральної ради поставилися цілком байдуже і зразу перейшли до дрібніших справ.

— А як тепер будемо з земельною?

Веніямін Іліодорович розгублено встромив свої очі в кошлаті, заморені полатані постаті.

— З якою земелькою?

— Та от, приміром, з вашою...

— Я... Я не знаю при чому тут земелька. І, нарешті, це не моя справа... Зверніться до Аполінарії Никодимівни.

Аполінарія Никодимівна сказала „вон!“ Селяни послушалися та й пішли собі. Але Веніямін Іліодорович подумав на цей раз, що революція не така вже весела штука, як ото йому вчора здавалося.

— Ти б, Полечко, того... Ти б не так гостро до їх... Це ж таки тобі не кацапи, а наші рідні, вкраїнські селяни.

— То ти думаєш, що ти з своєю вишиваною сорочкою — рідніший українським селянам, ніж твої 200 десятин?

Аполінарія Никодимівна ніколи не читала Карла Маркса, але мислила за Марксом.

На диво, селяни х. Новоселівки ніколи до того часу не чули про Леніна, але мислили за Леніним!

— От вам і революція! Скинули царя, а посадили царків. Та й маємо тепер дулю з маком.

— Пожди, брат, розворушимося... Коли вже царя сколупнули, то будемо й далі колупати.

Балачки росли. Люди гули по селах, мов чмілі в гнізді. Багачі, здебільшого, нашіптували, що так воно не буде. Де ж таки видано, щоб без царя? Не по божому це. Бог на небі, цар на землі.

Але багачів — жменя. А бідняцька маса зовсім не думала про те — по божому воно, чи не по божому... Знала тільки, що далі жити „по божому“ не сила, і самі в наймах, і діти в наймах, а ледве-ледве ситі.

Розшарування села йшло далі. Покотилися чутки про більшовиків. Тоді за центральну раду стали чіплятися навіть такі люди, кому вона була, як п'ята нога Рябкові. Як тільки вибухнула жовтнева революція, питання стало рубя: або туди, або сюди. Автономія вже була тут ні до чого, і Веніямін Іліодорович став самостійником.

— Україна — для українців. Ми тут і самі впораємося.

— Правильно, Веніяміне Іліодоровичу, — підхоплював Перепічка. — Тут уся штука в земельці. Я тожте согласен на рівність і братерство, ну тільки — при чому ж

тут мої 75 десятинок? Коли я, можна сказати, нажив їх трудами праведними, а він, харпак, на чуже добро зазіхає. Це вже як по вашому?

— Центральна рада залишає приватню власність. Буде порушено тільки великі маєтки.

— О, це я розумію. Це — правильна політика.

Але Карпові Сенькові така політика — мов колючка під дев'яте ребро. Він повернувся з фронту з цілою скринькою всяких листівок та книжечок і засіяв хутір буйним хмелем бунтарських думок.

— То буржуї вигадали центральну раду й самостійну Україну, так їх і так. На чортового батька нам така революція, де Єрихонські та Перепічки сидітимуть зверху?

У хаті в Карпа зібралася біднота й вела гарячі розмови. Запахло справжньою організацією. Навіть старий дід Кирило пристав до гурту. Одного разу прийшов він сердитий, роздратований, насупивши кошлаті брови розкуйовдженою стріхою.

— Пишіть і діда Кирила до компанії... Бо вони там гуртуються до купи, то треба й нам гуртуватися.

— Хто це — вони?

— Та пани ж... Буржуї наші, — чи як їх там. Хотіли діда Кирила п'ятьма десятинками купити.

— Як це так?

— А так... Зустріла мене гергепа ота необхватна, — бариня, значить. „Здрастуйте, Кириле Пилиповичу! Зайдіть до нас, там є дільце невеличке“... Ху, думаю. Це вже з усіх диковин — диковина. Зроду був просто Кирилом, або навіть чортом старим, а тут — Кирило Пилипович... Пішов учора. Зразу мені так руку подає. „Сідайте“, — каже, — пане Кирило... Я оглядаюся, де ж той чортів пан Кирило, коли нас тільки двоє? „Сідайте, сідайте“, — каже, — пане Кириле, — це я до вас“... „То це я, кажу, — пан“?.. „Ви — пан“... „Хм. ... А ви ж хто тоді, не во гнівваший милости?“... „І я, каже, теж пан. Тепер революція. Усі рівні, всі пани. От каже, як у німців. і то — гер, і то — гер. Або в франціузв. і то — мусій, і то — мусій. А по нашому — пан“... Сів я тут за пана, погломоніли трохи... А потім пані зразу — чарочку. „Еге, думаю, держися, діду“... Аж вони й справді — після чарочки. „Ви буваєте в Карпа Сенькового на зборах?“

— Та ну?..

— От їй же богу!.. Ну, кажу, буваю... А вони тоді на це. „Ви ж там прислухайтеся до всього та й нам кажіть, як там і що. Ви вже стара людина, вам не личить з ними грати в одну дудку. А ми вас не забудемо. Для першого разу даємо вам п'ять десятинок без грошей строком на один рік.

— Хо - хо... Ми й без неї візьмемо.

У Карпа Сенькового обличчя спалахнуло пожежею. На голові настобурчився „йоржик“, позичений у москалях.

— Ач, сволота — до чого вже беруться! Ну то й ми за їх візьмемося, тільки вже не так. К чортовій матері з хутора! А землю поділити.

— А не рано, буває?

— Ні, не рано. За Пслон он уже, кажуть, більшовики порядкують. Волосні управи по селах скасовано, а панів геть повиганяли.

— Правильно! Доки вони тут вонятимуть?

— Ні, не правильно...

Всі повернулися до Романа. Роман Ківшик побував після фронту в українських військових частинах і в голові йому зажовтблакитнилося. Здавалося так: не треба ніяких суперечок, доки від Москви одіб'ємося. А тоді вже самі свої власні справи розв'яжемо.

Карпо аж із стільця схопився.

— А що ж буде правильно? Знов нести гроші Єріхонським за оренду? Чи йти до Перепічки по 30 коп. на своїх харчах?

— Ці справи влаштує центральна рада.

— Романе, ось не дратуй мене!.. Не робися ти панським полигачем!

— А ти, Карпе, не йди на поводку в більшовиків.

— Я на поводках не хожу. Я сам іду, куди мені треба. А хіба я винен, що в мене з ними шляхи однакові?

Встряв до розмови й дід Кирило.

— Не по правді, Романе, робиш, не по правді... Це вже ти, браток, зовсім так, як і наш пан. Змолоду — он якої проти панів співав, а тепер і сам у пани попав.

Роман спалахнув гнівом.

— Коли б, ви діду, були молодчим, я б сказав вам, що ви брешете. Я й сам ладен би всіх панів — до чортової мами. Але треба — законним шляхом...

— Ха - ха!.. Жди його, того законного шляху!

— Виглядай революцію з-під печі!

Роман мовчки вийшов з хати. Дід Кирило насупився.

— Ех, жалко хлопця. Путящий чолов'яга, розсудливий.

— Нічого... Вернеться колись до нас, якщо справді — розсудливий. Краще давайте до діла.

Незабаром село клекотіло одним бажанням. Вирішили: панів — геть, а землю й майно — поділити.

Якось у неділю Аполінарія Никодимівна порядкувала в себе в пекарні. Веніамін Іліодорович подався вже до Києва майструвати свою українську самостійну державу, а вона день у день топталася на подвір'ї біля курей, в льоху біля діжок і сулій або ж у пекарні біля горшків та макітер.

Увійшло п'ятеро селян з Карпом Сеньком та Ладимарем Гевдиком. І між ними — дід Кирило.

— Ми — до вас.

Десь у грудях тріпнула тривога, але вона й виду не подала.

— Кажіть, — послухаю.

Карпо Сенько насупив свої кошлаті брови.

— Чого ж ми тут стоятимемо стовпами? В ногах правди немає. Ходімо до горниць, бо балачка буде серйозна.

Ввійшли небажані, посідали непрохані і зразу Карпо — до діла.

— Ну, панійко, ми до вас — від громади. Вирішили вирядити вас до Києва.

— Як це так — до Києва?

— А так... Забирайте собі свої манатки з хати, та й рушайте не оглядаючись. А ключі від комор та від сараїв — нам.

Аполінарія Никодимівна зблідла.

— Щось ви дуже погану штуку надумали... Де ж таки це видано? І дід Кирило... Хоч би ви, діду, сказали їм...

Дід Кирило дивився так ясно, наче він з подарунком прийшов.

— Хе - хе... Що ж мені казати ще тут, коли все вже сказано, ключі — на стіл, а ви собі — з богом, до пана в гості.

— Як вам не сором, діду, на старість? Це ж — бунт!

— Який такий бунт, баринько? Ми з вами — по хорошому. Он по інших селах люди повбивали своїх панів... А нам що? Живіть собі!

Аполінарія Никодимівна вирячила очі й розгублено повела по суворих, холодно ворожих обличчях.

— Я - к... пов - би - ва - ли?..

— А так... Ломачкою по голові. Кок! — і готово... Пана Олександровича вчора вбили. Бариньку Воронянську, царство їй небесне, позавчора угробили.

Пана Русінова цілим селом по горбу ломачкою стукали, поки й умер, чудак такий. Дуже строгий, кажуть, пан був... Наші хлоп'ята хотіли туди до купи послати ще й Перепічку, та втік, гадина. Вивіз усе з хутора зарані, та й був такий.

Аполінарія Никодимівна схопилася з місця в нестямі й бурмотіла, що в голову йшло.

— Як же це так?... Ах ти ж, господи... Я жалітися буду... Це ж ви — проти центральної ради...

Така балачка, мабуть, уже набридла. Ладимар Гевдик підскочив до неї, лихий і роздратований, та зразу — кулак під носа, схожий на довбешку.

— Ось наша центральна рада! Геть звідси, стерво, доки ціла.

І всі враз зірвалися з стільців сердиті, як оси. Тільки дід Кирило постукав ціпочком об підлогу й спокійно промовив:

— Ну, ну, ну, хлопці... Навіщо такого клопоту? Вона й сама поїде. Сядьте, баринько... Так то. Ви, краще, проти людей не стрибайте. Ми з вами — по хорошому. Ото швидче достаньте ключики — та й уже.

У Аполінарії Никодимівни руки трусилися й очі стояли кружалками на такому червоному обличчі. Вона впала чувалом на кріселко й нічого вже не тямала. Карпо рішуче приступив до неї.

— А ну, доставай ключі!.. Годі тут!

Перелякано шарпонула рукою по кишенях, ледве намацала товсту улюблену в'язку й подала. Карпо прикро всміхнувся:

— Набрякла?... Ну, нічого, нічого... Ціла будеш. Ми від тебе гіршого зазнали... Ходімо, хлопці.

І всі пішли оглядати комори.

Аж тепер Аполінарія Никодимівна збагнула, що таке сталося. Дмухнув перший могутній подих справжнього революційного вихора, неминучого й невблаганного... Ось - ось підхопить, закрутить і понесе, ламаючи все трухляччя й вимітаючи все тисячолітнє сміття.

І кожна провина її перед селянами виросте в тяжкий злочин. Бо приєднається до мільйонів чужих провин, зроблених її клясою.

І кожна неправда її виросте в лиходійство. Бо зіллється з тисячолітньою кривдою, заподіяною її клясою.

Аполінарію Никодимівну охопив жах.

— Килино!.. Килино!..

Але Килина так само почула вже перші ознаки бурі. Покинувши печене й варене, вхопила своє вбоге збіжжя й чкурнула додому. Аполінарія Никодимівна кинулася до шухляд. Ах, швидче, швидче!.. Тільки саме найнеобхідніше!.. Тільки б винести звідси життя своє та... банківську книжечку.

За півгодини вона вже тікала манівцями в с. Кривохатки до свого батька, з чималим пакуночком за плечима. А в голові, під мотлохом думок, ворухилася й така:

— Ах, як добре, що я дбала не про господарство, а про книжечку в банку.

VII

Старий мудрий попик о. Никодим умирав. Було йому вже 80 років, але ніякої хвороби він не почував. Так, просто — прийшла пора вмерти.

Почалося з дрібнички. Зустрів колишнього наймита свого Ладимаря Гевдика. Парубок був дуже ладний і слухняний. А тепер іще в москалях побув і світу побачив.

О. Никодим щиро зрадів, побачивши Ладимаря.

— Во ім'я отця і сина... Ну, здрастуй, здрастуй!.. Вернувся нарешті?... Чув уже, чув про тебе. Одружитись надумав? Ну приходь у неділю, повинчаю.

Ладимар поздоровкався привітно й весело, але руки не поцілував.

— Я, батюшко, вінчатися не думаю.

— От, чудак чоловік... Та я ж тебе даром повинчаю. Мені тепер багато не треба.

— Та я, батюшко, й даром не хочу.

— Як це так?

— А так... Навіщо воно мені?

Потім щиро так і допитливо глянув о. Никодиму просто в вічі:

— Я так думаю: можна інших дурити, а самого себе трудно одурити.

І з тим пішов. А о. Никодима — наче довбешкою по тім'ю. Вернувся додому й замислився. 80 років за плечима. 50 років день у день хрестив, вінчав, сповідав, причащав, хоронив... А на віщо воно справді?.. Після святого вінчання чоловік — владика бив кованим чоботом свою богодану рабу — жінку й ламав їй ребра. Після сповіді й причастя товстопузий крамар ішов обважувати й обдурювати покупців... Церковними „тайнами“ люди прикривали всяку мерзоту. Хіба не стояв піп з хрестом біля шибениці, благословляючи шию з мотузкою, так наче б то сам бог установив такий боговгодний кінець для рабів своїх?

Вірив чи не вірив сам о. Никодим?

Коли ще вчився в семінарії, був як і всі. Частенько глузував з релігії та розказував скоромні анекдоти про богородицю. Вистоюючи довгі, як осіння ніч, служби божі в семінарській церкві, гнув матюки всім силам небесним, або ж малював у своїй уяві соромицькі сценки з життя Марії Магдаліни, що як раз проти його пишалася на іконі.

Потім став попом, за прикладом батька, діда й прадіда. Навчився здійсмати очі та руки вгору й говорити олійним голосом про бога та про боговгодне життя. Жив як і всі. Брав з живих і з мертвих, хазяйнував, складав копійчку до копійчки, плодив дітей, купив 200 десятинок землі. Придбав поруч того собі спокій і черево, яке надало йому поважного вигляду.

Аж тут несподівано спіткала його пригода. Запрохали його до хворого на обклад, — при ньому й помер він. Другого дня служив у церкві й своїм звичаєм дав поцілувати хреста дружині та донькам, що завжди підходили першими.

Дома за обідом випадково згадав, як тяжко помирав хворий. Жінка зблідла.

— А ти ж після того вимив хреста?

— Що ти, що ти... Хіба ж таки хрест святий може переносити на собі отруту?

— А все ж таки...

Побоювання справдилися. За кілька днів тяжко захворіла дружина о. Никодима. Наляканий панотець послав підводу за фельдшером, щоб оглянув хвору та прищепив дітям сиворотку. Старий досвідчений земський фельдшер не крив правди: хвороба вхопила попадю занадто цупко й швидко.

— Я не бог. Тут тільки операція може б допомгла. Та бачте ж, лікаря немає.

О. Никодимові світ потьмарився. Вхопився за одвірок і тільки шептав сухими губами: „Господи, господи...“

Але не краще було й з дітьми. На двох дітей фельдшер привіз одну ампулу сиворотки: більше не було в лікарні.

— Вибирайте, кому прищепити.

— Боже милосердний... та я ж — батько...

Пекельне вагання охопило о. Никодима. Старша, Полечка, така тендітна й гарна. Менша, Липочка, така ласкава й добра...

— А може б пополам?.. На обох?.

— Ні, тоді не допоможе.

Здавив серце батьківською рукою й боляче крикнув:

— Ну тоді вбризніть Липі... Старшенька може й так вичуняє... Ні, ні, не Липі, а Полі, бо Липа після всіх підходила до хреста.

Сам кинувся до своєї кімнати й упав навколюшки з гарячою мольбою:

— Все упованіє моє на тя возлагаю...

Дружина вмерла. Вмерла за нею й Липа, осталася сама Поля. Не допомогли ні свічки ні молитви, — виручила тільки ампула.

Думав о. Никодим, що після того з глузду зйде. Служив службу богу, як автомат. Вустами читав молитви, а в думках — хула:

— Всемогутній... Ха - ха... Ампула переборола всемогутнього...

Потім помалу втихомирився о. Никодим. Шукав забуття в книжках. Один час пробував погасити пал душі своєї в чарці. Борсався і страждав... Аж нарешті прийшла та біблійна старість, що кладе кінець болючим питанням.

Суєта суєт і всячеськая суєта!.. Ніщо в житті не варт ні сліз пекучих, ні любови безмежної. Страждання й радощі людські — дрібниця. Люди шукають собі забавок, — то не однаково хіба, чим їх забавляти? Аби тільки помогало й не шкодило.

Ішли до його люди з розпачем у душі, — він їх тішив надіями на краще. Ішли одинокі, нещасні, старі істоти, що вже їм і просвітку не видно було, — він їм розказував казки про радощі воскресіння й оновлення.

А бог? А тайни віри христової?

Хм... Що міг би сказати на це о. Никодим? Жодна тайна, жодне чудо не терпить повторювання. Воістину, ранок з народженням сонця є чудо. А тисяча ранків — уже звичайне явище... Поставте ви людину на 50 років біля найдивніших тайн, і буде вже тільки всесильна довголітня звичка... Звичайнісіньке ремесло.

50 років служив о. Никодим „богу Оврама, Ісака і Якова“, богу - отцю все-ленських соборів, — але вся його істота не сприймала такого бога й не визнавала. Бог помсти... Бог судія... Жорстока дрібно - мстива потвора на зразок дикунських атрапів.

Не раз перечитував о. Никодим знамениті рядочки з святого письма, повні демонічного садизму:

„Як не слухатимешся господа, проклят будеш у місті й проклят будеш у полі, проклят буде кошик твій і діжа твоя. Проклят будеш при вході й при виході. Посилатиме на тебе господь прокляття й смерть і закляття на все, що робиш ти рукою своєю, доки й не загинеш. Побиватиме тебе чумою, сухою, трясцями, спекою, пожежами й посухами й споловілим колосом. І стане міддю небо над тобою і залізом земля. Замість дощу сипатиме на землю твою порошок і пісок. І оддаватиме тебе на забій ворогам твоїм: по одній дорозі виходитимеш проти їх і сьома шляхами втікатимеш. І поб'є тебе господь болячками й вередом і коростою й струпом і бжевіллям і сліпотою. Засватаєш жінку, а лежатиме з нею інший. Збудуєш домівку та й не житимеш у ній... І дітей твоїх каратиме господь і дітей ваших, аж до сьомого коліна каратиме їх“...

Це так — на землі. А в майбутньому — огонь пекельний на віки вічні, без кінця й краю, мільйонам нещасних комашок... За віщо?.. За шклянку молока в п'ятницю... За чесну розумну працю в неділю... За неслухняність панам і гнобителям...

„Хто вдарить тебе в ліву щоку, підстав йому ще й праву... Хто присилує тебе йти з ним одні гони, йди з ним двоє.“

Ні, таких дурниць, такого закону божого, такого бога - судію, бога - ката о. Никодим не визнавав. А може є тоді бог любови й милосердя?

Ха!.. В часи голоду бачив старий попик, як десятки й сотні дітей, засохлих на тріску, ловили пересмаженим чорним ротом повітря і вмирили на руках голодних матерів, а ситі люди йшли мимо до церкви, одвертаючи очі на бік. І так якось виходило: хто вірує, той страждає, а хто знущається з усяких „заповітів божих“, той розкошує...

Ні, не вірив старий о. Никодим ні в кару, ні в милосердя. Але вмирав спокійно й просто: пожив... натомився... пора спочити...

В будень серед тижня несподівано звелів куховарці Улиті ставити окріп на купелю та дістати чисту сорочку, а самій покликати Аполінарію Никодимівну:

— Скажи їй, що завтра вмиру.

— Господь з вами, батюшко... Чи може вам од бога якусь ознаку подано?

О. Никодим ласкаво всміхнувся:

— Од бога...

Улита перехрестилася, схлипнула й почала лаштувати купелю. А потім пішла до Аполінарії Никодимівни сказати новину.

Після захоплення хутора селянами Аполінарія Никодимівна жила в батька сама не своя. Спала до півдня, ходила як сновида. Спробувала читати, але все таке нудне, не цікаве... І як такими дурницями зачитуються люди?

Вона ждала. Вона не вірила, щоб так ото воно й було: якісь там хами порядкують її „кровним“ майном!

Звістка про те, що з батьком не все добре, її стурбувала. Де ж тоді їй подітися, коли батько вмире?... Про місто й думати не могла.

О. Никодим лежав у своїм кабінеті чистий, у всьому білому й думав якусь тихомирну думу. Обличчя дихало спокоєм і повним задоволенням. Аполінарія Никодимівна нерішуче спинилася:

— Таточку, що з вами? Вам болить щось?

— Ні, доню,— просто, надумав умирати. Пора вже.

— Може б... послати по лікаря?

О. Никодим ясно всміхнувся:

— Немає ліків проти смерті. Сядь ближче та побалакаємо, бо час мій наближається.

Аполінарія Никодимівна почала хлипати:

— Дозвольте, я пошлю хоч за о. Іваном у Млинці.

— Нехай потім! Вийди, Улитю, я погостю з Полею.

В Улиту весь час капали сльози. Дуже вже жалісно балакає старий попик!.. Вона вийшла, сякаючи мокрого носа в фартушину.

— От що, доню... Ти по о. Івана не посилай. І нікого з попів не клич. Я хочу вмерти чесно, сам на сам.

— Що бо ви кажете, таточку?

— Таке й кажу. Як можеш, то й похорони мене без попів. А як це тобі важко, то поклич і їх. Тільки моєї волі на те немає.

У Аполінарії Никодимівни очі зробилися круглі з жаху.

— Таточку... Чи ви при собі?

— При собі, доню, при собі... Ти вже не маленька. Тобі можна сказати. Хочу скинути облуду. Навіщо вона тепер?

— Бога бійтеся... 80 років прожили...

— Ну що ж? Півста років дурив себе й людей... Дайте ж мені хоч тепер спокій.

У Аполінарії Никодимівни застигли на щоках сльози. Обличчя виявляло повну розгубленість.

— Як же це так? Ах ти ж господи...

Але о. Никодим владно, хоч і м'яко звелів:

— Сядь і вислухай... Не засуди батька свого. Я робив, що робив... Коли дитина плаче — ти їй даєш забавку. Коли вона пустує — ти її лякаєш „Хо“... „Цить, бо „Хо“ візьме“... Люди хочуть забавок... і вірять у великого „Хо“. Я їх не силував, я тільки поводився з ними, як з дітьми. „Нехай вам буде по вірі вашій“...

А тепер уже не те. Нові часи настали, інші люди прийшли. Так то.

— А що ж на селі казатимуть?

О. Никодим тихо засміявся.

— От бачиш, доню? І тобі все це байдуже, бо ти тільки про людський поговір думаєш. Отак і я весь час тільки про людей думав. Скільки раз було вийду казання казати, а в голові думка: „Брати й сестри! Забудьте великого Хо. Відкиньте забобони, відкиньте жах перед живим життям. Ти, сива дівульо, христова невісто, — годі тобі боротися з натурою. Іди й хоч раз соблуди! Віддайся радошам життя!.. Бо немає блуду там, де є закон природи. І ти, чесна вловице — великопоснице, — наплюй на пости й на чорні сукні. Бо все це — самоомана. Ікте, пийте в міру, веселіться, бо немає в цім гріха. А ото гріх, що ваш титар живим до бога лізе, а сам гроші з церковної скриньки краде та на відсотки людям дас“... Може б так і сказав колись, та що ж поробиш? Не зрозуміли б люди. Сказали б, що збожеволів старий піп.

Аполінарія Никодимівна дивилася на його все з більшим жахом. Помітивши це, поклав о. Никодим свою маленьку суху руку на її пухку й вохку:

— Ти, доню, не бійся, — я при розумі. Як умру, то подумай на самоті. У тебе ще є в душі Хо. Але ти його ні крихітки не боїшся. Ти робиш не те, що він велить, а те, що тобі треба. Але боїшся одверто викинути його геть... щоб не було порожнечі... Ну що ж?.. Нехай на твоє буде. Можеш поховати мене з попами й хрестами. Але зараз — нікого не клич, — не прийму. І краще не винось мого тіла до церкви, на люди. Нехай усе буде просто й швидко.

— Добре, таточку.

— А гобі моя порада. Хутір свій забудь. Велика колотнеча почалася і лихо тобі буде, коли ти встанеш проти.

Аполінарія Никодимівна одрела вбік обличчя:

— Давайте про це не говорити.

— Не хочеш, — твоя воля. Ти вже не маленька. Я все сказав. Ключі — в шухляді, в столі. Там і грошей трохи на похорон. А тепер — нахилися, попрощаємося... Дай мені спочити.

Тепла хвиля затопила серце Аполінарії Никодимівні й вона схилилась, ридуючи, над білою батьківською рукою. Сивий попик погладив її по голові й чуло промовив:

— Ну, ну... Заспокойся, заспокойся... Я своє пожив. Буде... Скажи Улиті, щоб зайшла попрощатися.

Вночі о. Никодим умер. Заснув і не прокинувся, — так і не помітив ніхто.

Ховала його Аполінарія Никодимівна з двома попами і з виносом до церкви: не можна ж інакше! Було повно людей і в церкві й на цвинтарі. Гомоніли, що ось уже біля 15 років о. Никодим навіть мухи не зобидив. Оточували з усіх боків його труну, плакали, становилися навколішки:

— Ну точнісінько ж — як святий...

Аполінарія Никодимівна дивилася крізь сльози на батька, дивилася як по-божно цілують йому руки селяни й думала:

— Та це ж непорозуміння!

І старий білий дідок у попівських ризах, з хрестом у руках, всміхався їй з труни своєю мудрою посмішкою, ніби стверджував остаточно:

— Так, так... Усе життя наше було цілковитим непорозумінням.

У вікна заглядало весняне сонце. За розчиненими дверима цвірінькали горобці. Молоде життя переможно вступало в свої права. А на душі було тоскно й порожньо ¹⁾.

¹⁾ Передано правдиву історію — помер отак піп один на Миргородщині. П. Р.

VIII

Веніямін Іліодорович повернувся до Києва, захопивши свій знаменитий рукопис „Як розбагатіти, маючи землі грядку“. Хвалився товаришам. Де кому навіть показував.

Це склало йому репутацію великого знавця по земельних справах. Сам пан генеральний секретар хліборобства і всяких таких штук запрохав його до себе на директора Департаменту Пустопорожніх Засівів.

Перед Веніяміном Іліодоровичем відчинилися величезні обрії. По перше, він міг удосконалювати свій проєкт всякими там скляними теплицями над знаменитою ямою інженера Демчинського. Бо що там не кажіть, а з такої ями картопля вилізе на світ божий найменше як за два роки... Отже доводилося подумати про зиму.

По друге, він міг провадити свої цікаві розрахунки далі, посадивши картоплину ще глибше... На два сажні, скажемо... Паперу для розрахунків у Департаменті Пустопорожніх Засівів ставало.

Але в цей саме час Веніямін Іліодорович одержав звістку від Аполінарії Никодимівни про новоселівські події. Вона вразила його надзвичайно. Ви ж тільки подумайте! Він тут їм саме врожайну яму копає, а вони там йому землю забрали.

Жалівся товаришам:

— От вам — наш прославлений мужичок! Ми, трудова інтелігенція, тільки про його й думаємо, а він до нас — потилицею.

Товариші його, такі ж трудові інтелігенти — народники з центральної ради та з різних департаментів, щиро підтакували:

— Так, так... Це все — більшовицька пошесть. Доки її не викоринимо, то нам, щирим народникам, на село хоч і не потикайся.

Але більшовицька пошесть тим часом сунула собі та й сунула звідусіль, доки нарешті довелось самостійній Україні взяти вагона до Житомира та й виїхати геть із Києва. Силою робітничо-селянських багнетів більшовицька пошесть висадила геть чисто всі пустопорожні департаменти разом з їхніми труджениками.

Трудженики звернулися за допомогою до культурного сусіди — німецького пана лейтенанта.

У німця на той час була свого клопоту повна голова: його десь там саме били французи з англійцями. Але він з природи був українським самостійником. Зразу ж по сусідськи прибіг до Києва, повернув назад усі департаменти, посадив назад усіх Веніямінів Іліодоровичів, а сам пішов далі заводити самостійні порядки. Пройшов кованими чоботищами до самого Таганрогу. Посадив кілька сот німецьких командирів і заходився самостійно вивозити до себе український хліб, сало, цукор.

На Україні враз запанував шомпол і культура. Але німці, дбаючи про суверенне право української держави, поставили деякі умови:

— Перепороти всіх вас ми б і своїми заходами змогли. Та це було б нетактовно. Ви мусите висунути для цього ще й ваші власні національні сили.

Самостійна Україна напнула й висунула. Спочатку були гайдамаки. Звідусіль полізли на світ божий організації хліборобів - власників. Десь на високостях українсько-німецької державності народжувався всевладний „Протофіс“. Це, звичайно, було об'єднання всеукраїнських промисловців, торговців і фінансистів, але малокультурні люди не знали цього і називали організацію дуже вже скорочено: „Прохвост“...

Нарешті, як Венера з морської піни, вплив з усього цього шумовиння ясно-вельможний Павло Скоропадський, гетьман усієї України. Департаменти залишилися і навіть поширилися. Веніяміни Іліодоровичі по департаментах теж залишилися і навіть поширилися. Перед самостійною українською державністю враз

відкрилися нечувані перспективи. Набиралися потрібні штати вельмож та придворних халуїв. Призначалося цілими табунами всяких там міністрів, губерніяльних та повітових старост, державних вартових. Поети писали оди. Музики складали гімни. Художники малювали герби й карбованці. Попи співали „Тебе бога хвалимо“... Клопоту всім — повна голова.

Але сяк-так упоралися. Завели гетьманський лад у первопрестольному місті Києві. Послали гайдамацькі загони заводити такий самий лад по селах.

Тут справа трохи складніша. Для селян мусіли вжити, так би мовити, індивідуального підходу, бо не можна ж бити разом навіть двох чоловіка. А це вимагало часу. Спеціальні загони їздили по селах і прописували шомполом основну гетьманську заповідь:

„Не пожелай... ні села його... ні вола його... ні всякого скота його...“

З одним із таких загонів виїхав і Веніямін Іліодорович до своєї Новоселівки, щоб встановити там спасенний лад, порушений більшовицькою агітацією.

Спинився в Кривохатках, де проживала покривджена революцією Аполінарія Никодимівна.

Йй, власне, ця кривда пішла на добре. Турботи з конфіскацією майна та з похороном батька позбавили її добрих кількох десятків фунтів давніх хутірських заготівель... Навпаки, Веніямін Іліодорович на солідній посаді високого вкраїнського урядовця почав нагулювати належне пузце й щоки, немов у ховраха... Ніжна пара зрівнялася в своїх досягненнях, і Веніямін Іліодорович з новим палом обняв свою Полечку... Що не кажіть, а власна дружина — це таки справжній комфорт і економія! Поперше, з покоївками дуже вже багато клопоту. По друге, київські красуні — це вам не покоївка: їх ніколи не втиснеш в бюджет департаментського чиновника.

Аполінарія Никодимівна плакала від зворушення й гострого переживання недавньої кривди.

— Ах, Веньо... Коли б ти знав!.. Коли б ти бачив, які це хами!.. За все наше добро... За всі турботи...

— Годі, годі, Полечко, не хвилюйся. Не всі ж таки там із глузду зсунулися. Ми знаємо. То їх там більшовицькі агітатори каламутять. Виявимо і викорінимо.

— Та вони всі там однакові. Цілим селом наше збіжжя ділили... По всіх хатах усе порозтягали.

— Як? І Роман?..

— А йому хіба що? Кажуть, забрав усі твої книжки та влаштовує тепер у твоїх кімнатах читальню для селян.

Веню, здається, це найбільше вразило.

— Побачимо, побачимо... Семен Мусієвич з такими не стане церемонитися.

Молодий нововипечений хорунжий Семен Мусієвич Цимбалюк, командир гайдамацького загону, теж думав, що з такими бунтівниками церемонитись не доводиться. Син міського крамаря, з очима - бульбами, губами - капицями й мордатим обличчям, він усією своєю істотою доводив, що своє завдання виконає без вагань.

Весь час цокав острогами й десятий раз витягав з кишені свого новенького френча пам'ятну книжечку.

— Дак, кажете, — Карпо Сеньків, та Кирило Таран, та Ладимар Гевдик? А може ще кого пригадаєте?

— Тих двох не знаю. Та їх як постьобати трохи шомполами, то вони викажуть.

— Полечко, а ти ж казала про Романа...

— Романа там не було. Романа вже потім того призначили списати всі книжки та відчинити читальню.

— Ха-ха... Списати, кажете? Ну й ми тоді йому де що спішемо... Будьте певні.

Аполінарія Никодимівна палала помстою й гнівом:

— Я поїду разом з вами на хутір. Нехай вони мені знесуть усе до ниточки, що взяли. Бо я їм цього так не подарую.

На хуторі була тривога. Карпо Сеньків намовляв товаришів ударити зненацька на гайдамаків та дати їм доброго чосу. Але дід Кирило ніяк на це не давав своєї згоди.

— Всіх не виб'єш, а селянам наробиш шкоди. Ти — був тут та й пішов, а нашим спинам доведеться відповідати.

— Та хіба ж ви, діду, не думаєте тікати?

— А куди ж ти втечеш від своєї долі, га? Ні, браток, дід Кирило не тікатиме. Діда Кирила вже двічі били, то нехай ще раз поб'ють: бог же, покажуть, трійцю любить... Треба ж, браток, комусь і битим ходити. Такий уже в нас громадський обов'язок.

Карпо Сеньків гнівався.

— Та поймай ви, діду, що вас убити можуть. Тепер у нас боротьба — на життя й на смерть: хто — кого.

— Ну, що ж? Раз, голубе, жити та й умирати ж не двічі... Ти втечеш, я втечу, — а кого ж тоді їм бити? Їм же неодмінно треба когось бити... Та крім того не чужі ж таки йдуть на нас! У гайдамаках так он, кажуть, є й млинцівські хлопці. А за офіцера — лавушників синок з міста. Свої, браток, стьобатимуть, — не страшно.

Хлопці повитягали свої куцаки та й подалися на плав, у комиші. Дід Кирило залишився дома.

Коли пан хорунжий зігнав громаду до панського будинка, дід стояв поперед усіх, схилившись на ціпок і втопивши очі в землю: думав глибоку думу.

Люди чекали мовчки. Такий лагідний тихомірний малюнок, — немов прийшли поздоровити пана з іменинами... Сонце сипало щирим теплим золотом з ясного неба. Поруч у кущах жовтої окації вовтузилися й цвірінькали горобці. Сторожева зозуляста курочка заклопотано сокорила біля рундука, заглядаючи в кожен куточок.

Аполінарія Никодимівна бігала тим часом, наче навіжена, з хати до комори і з комори до льоху, лаяла й погрожувала, кляла й плакала. Скрізь — сама пустка, тільки меблі цілі, та книжки, та скрині за громадською печаткою. В коморах — ні зернини. В льоху забрали всі хазяйські запаси масла, що самі ж колись поназносили; випили всю наливку, винесли всяке соління.

Хорунжий говорив до людей коротко й грізно. Всіх бунтівників негайно видати, все пограбоване повернути, а за збитки та бешкети внести до завтра 10 тисяч карбованців.

— Пане...

Дід Кирило без шапки виступив наперед і дістав із - за пазухи зшиток.

— Ми не грабували. Простіть нас, ваша милість. Кажуть, що помилка — не фалш. Може ми й помилилися. Була така чутка, щоб, значить, землю поділити, а зерно в землю вкинути. Ми так і зробили. А всяку там одежинку та книжки поклали в скрині та в шафи. Ось і списочок.

— Ти хто такий?

— Кирило Таран...

Не встиг дід Кирило докінчити своє прізвище, як важкий нагай гадюкою звився над головою й твердим кінцем рубонув по обличчю. Дід ойкнув, поточився, випустив свій „списочок“, і затулив обома руками обличчя. З - поміж пучок йому покотилися червоні краплі - самоцвіти, дужче й дужче, цілим струмочком.

Натовп шарпонувався назад, але гайдамаки встигли вже оточити його й завертали тепер нагаями. Знов стало тихо, — тільки руки самі полізли до шапок і постягали їх геть. Обличчя зблідли. В повітрі лунали несамовиті вигуки сп'янілого від першого прояву насильства офіцера.

— Я тобі покажу списочки, сволоч ти більшовицька!.. Я вас навчу, як ділити панське добро! Кажі, хто з тобою був?

Нагай іще раз кривулькою крутнувся над дідовою головою і впився в суху, жиливу шию, що зразу ж набрякла червоно - синьою смугою. Дід застогнав.

— Ми всі... согласно...

— Согласно?.. А ну дайте йому півсотні шомполів, може він пригадає всіх тих, що согласно...

Діда Кирила вхопили, зірвали свиту, повалили на землю. Ситий, опецькуватий гайдамака, з батьківських синків, з вовчою посмішкою витяг шомпола й кресонує повітря, розминаючи руку.

— А ну, держись, діду,—землю тобі мірятиму... Р - р - раз!..

Дід закричав і шарпонується по землі, але його тримали міцно. Частіше, частіше, частіше здіймався шомпол у мстивих куркульських руках. Дужче, дужче й дужче впивався в суху спину. У гайдамаки очі горіли й рот перекособочився, відкриваючи з - під шорстких рудих вусів хижацькі, вишкірені зуби.

— Тридцять один... Тридцять два... Будеш знати, як чужу земельку ділити... Тридцять п'ять...

Сорочка, штани й уся спина були вже суцільним брудно - червоним клоччям. Дід ойкав, верещав по - заячому, стогнав, потім затих. Натовп зацікавився: зроду - віку такого не бачили й не сподівалися. Дехто плакав, інші падали навколішки й просилися.

— Старосту сюди!.. Хто був у вас старостою?

Вийшов переляканий заможненький селянин середніх літ.

— Грабував?..

— Ні, ваше високоблагородіє,— жодної ниточки не взяв.

— Хто землю ділив?

Староста зблід, мов крейда. Губи затремтіли, як у дитини.

— Н - не знаю... ваше високоблагородіє...

— Не знаєш? Двадцять шомполів! Візьміть його.

— Ваше високоблагородіє... я тільки всіх не знаю. От їй же богу, ні. А головою був Карпо Сеньків. Потім ще — Ладимар Гевдик...

— Де вони?

— Повтікали. От їй же богу повтікали...

— А Роман Ківшик?

— Романа там не було. Романа потім уже громада обрала, щоб переписав.

— Ага? Щоб переписав, кажеш? А тепер він теж утік?

— Ні, він дома. Хворий лежить,... нога...

— Щоб за годину був тут. Чуєш? Як немає Романа, тягни його жінку. Як не розшукаєш нікого, тебе візьмемо. Як утечеш, сім'ю заберу. Чуєш?..

Ледве шепотів сухими губами:

— Чую, ваше високоблагородіє...

Офіцер оглянувся на діда Кирила, що лежав на землі нерухомо.

— А це бидло облийте водою та посоліть йому спину, щоб швидче очухався.

Зачиніть до коморі, бо я ще з ним маю поговорити.

Хорунжий круто повернувся до наляканого натовпу.

— Бачили?..

Люди сполохано топтали й мовчали..

— Бачили, я вас питаю? ..

Передні боязко загомоніли:

— Бачили, ваше благородіє...

— Ото вам — приклад. Слухайте, що вам казатиму. До завтрього щоб усе занесли на панський двір до цурочки. З - під землі видеріть, а поверніть! Коли не буде

чого, перепорю весь хутір шомполами. Не вас, то жінок і дітей ваших... Марш!..

Жах повис над хутором. Веніямін Іліодорович заховався до своїх кімнат іще на початку екзекуції, не витримав... Не витримала й Аполінарія Никодимівна: і добра жалко і дивитись не може... Коли б хоч не в дворі, не перед очима.

А проте — які ж добрі наслідки!.. Заметушилися по хутору люди, полізли по коморах, по хлівах, по хижках. Несли власну чисту пшеницю, масло, яйця, сувої полотна. Вели телят, гнали свиней, гусей, качок, — чого навіть у панському дворі й не було ніколи.

— І помилуйте й пожалуйте... Там може хлопці й узяти якусь пляшку наливки, то нате вам, що маю. Запишіть від Івана Непийводи... Щоб не було помилок. Аполінарія Никодимівна брала й злісно всміхалася.

— Підеш і так. Ти в мене брав без запису.

Пшениці несли мало, бо в самих не було. Зате на панському дворі ревли чужі телята, гелкали гуси, хрокали свині. На пекарні гайдамаки патрали птицю, готуючи смашний обід.

За годину привели Романа й замкнули до комори, куди поклали непритомного діда Кирила. Роман вжахнувся й заплакав, побачивши дідову покарбовану спину.

— Ді - ду - сю...

Нахилився до його й відчув мовчанку вічності. Старий 65 - літній незаможник не витримав першого гайдамацького хрещення й проміняв усю панську землю на своїх власних три аршини.

Сказали про це офіцерові й почули спокійного наказу:

— Витягніть падло з панського двору до яру. А мені дайте спокій до обіда.

Так і зробили. Діда Кирила кинули брудного кривавою купою під старою вербою по - при дорозі. Там і лежав. Бо не було в діда близьких родичів, а чужі люди боялися гніву панського. Тут його й побачила Галочка, поспішаючи до панського двору прохати за Романа.

З жахом на обличчі, з очима, повними божевілля, прибігла Галочка до панських покоїв. Пані саме приймала зерно та худобу від людей. Пан був у кімнатах, переглядав свої книжки.

... Впала на коліна, цілувала панські руки й задихалася від ридання й розпачу.

— Паночку... голубчику... спасіть... помилуйте... Він же не був і в комітеті... і не ділив, і не брав... Згляньтеся... Ноги ваші цілуватиму.

— Ш - ш - ш... Тихше... Семен Мусієвич саме спочиває. Тобі ж краще: виспиться, то буде добріший.

— Братіку мій... Лебедіку... Я ж вас колись любила... Я вам вірила, як богові... Не посиротіть тепер дітей моїх.

У Веніяміна Іліодоровича солодко затремтіло десь у грудях і в очах засвітилися вогники. Він злодійкувато виглянув у вікно й нахилився до руської головки.

— Слухай, Галочко... Як не визволимо тепер Романа, то його заб'ють. Розумієш?.. Трудна це штука, але все зроблю, що можу... Бо я для тебе... Бо ти мені... Чуєш?.. Усе зроблю... як підеш зараз зо мною в оту кімнату...

Галочка схопилася з колін і жакливо глянула на Веніяміна Іліодоровича, але він перехопив її погляд.

— Ш - ш - ш!.. Мовчи!.. Як розбудиш пана - офіцера, тут і кінець усьому... Вибирай сама.

Галочка мовчала й плакала. Веніямін Іліодорович, червоний від звірячого хвилювання й нетерплячки, крадькома заглянув до вікна й незадоволено буркнув:

— Не хочеш, — твоє діло.

Він круто повернувся й пішов до свого кабінету. Мов остовпіла Галочка стояла посеред кімнати: два кроки — до дверей, а потім — знов назад. Чітку лінію мальо-

ваних брів і дитячих, пухких, невинних губ зламали корчі невимовної муки. Закривши обличчя обома руками, вона тихо рушила слідом за паном.

Другого дня Романові дали 20 шомполів та й викинули побитого за ворота. Ледве підвівся й пішов, хитаючись, затамувавши стогін і зціпивши зуби. Але не витримав: повернувся й посварився міцно стуленим кулаком до панського двору та до тих двох гайдамаків, що вивели його геть. Обличчя йому було — як ніч.

Гайдамаки реготалися.

IX

Діда Кирила селяни крадькома закопали там, куди його викинули гайдамаки: під вербою при дорозі, недалеко панського двору.

— Нехай лежить, панам на вічний спомин... Але молодчі, оглядаючись, роздратовано кидали...

— Ов - ва!.. Невже ти думаєш, що панам іще — вік вікувати?

Гайдамацький загін пішов далі, сіючи жах і показкову слухняність. В хуторі, на прохання Веніяміна Іліодоровича, залишилося тільки п'ятеро, доки Аполінарія Никодимівна ліквідує свої справи. Сам він повернувся до Києва.

Аполінарія Никодимівна бачила, що їй уже в хуторі не хазяйнувати. Дідова Кирилова смерть остаточно підняла проти панів Єрихонських усіх селян. Тільки з півдесятка куркулів потай дякували їм, що приборкали новоселівських більшовиків.

Сама пані не калялася. Лють і помста затулили їй очі. Ах, прокляті, прокляті більшовики! Це все через їх доводиться кидати затишне гніздечко. Коли б не вони, то й до віку сиділа б вона, лиха не знавши, а селяни тягали б їй гроші, кури, яйця, маслечко. І як їй тепер далі жити без цього звичайного щоденного клопоту, без курей і качок, без селянських двадцятків, що самі пливли до банківської книжечки?

Але ж і сидіти далі на хуторі, за гайдамацькою спиною, не могла. Чорною пеленою одгородила гетьманщина панський двір від Новоселівки. Його минали десятою стежкою. Землі ніхто не брав, у найми ніхто не йшов: доводилося брати наймитів із Кривохаток, та й то за подвійну плату.

А коли їхала або йшла через хутір, люди вставали із призьб і тікали в двори, щоб не сказати їй добридень. Вулиця робилася пустою — тільки собаки брехали до пані, як і завжди.

Хотіла продати все, хоч би за півціни. Та де тепер такого одчайдушного покупця знайти?.. Нащо вже свині та телята, що їх селяни привели... І тих ніхто не брав: страшно якось...

Зустріла Аполінарія Никодимівна в Кривохатках Корнія Гавриловича Перепічку. Зраділа, як братові рідному.

— Ви б таки заїхали до мене, та може б чим допомогли.

— Як це так?

— Та я вже давно думаю... Чи не купили б ви мого хутора, хоч за будь-які гроші? Мені вже сюди не вертатись, а ви ще діждетеся кращого... Не буде ж воно так довіку?

— Гай, гай, баринько, Аполінаріє Никодимівно! Хто ж таки тепер земельку та дворища купує? Я он свій хутір зовсім покинув, чортам на призволяще.

— А де ж ви тепер?

— У Полтаві. Купив собі невеличкий будинок та тепер ото десяточки золотенькі потихеньку скуповую, та так і проживу собі тихо - мирно, доки більшовики переказяться.

— А чого ж саме в Полтаві?

— Хе - хе... Та того саме в Полтаві, що мене там ніхто не знає. Там нас багато таких. Той із Жабок, той із під Зінькова, а той аж з під Ромна. Дома він може там перед революцією прощпетився. Дома його селяни може б давно на першу ліпшу вербу потягли. А в Полтаві він як у богородиці за пазухою. Хто — торгує собі помаленьку, хто — вчителює або там в інженерах ходить... Це вам — не те, що на селі. Вам тепер і бог велів швидче до Києва, подалі від Новоселівки...

Аполінарія Никодимівна й сама це добре бачила. Треба було швидче тікати. Хоч, правда, по селах здебільшого стояли німці „для порядку“, але добрий вам порядок, коли він тримався тільки на шомполах та на шибеницях!

Інша справа — Київ. Києву діла немає до таких дрібниць. Він собі тим часом пишно й бучно лаштував самостійну гетьманщину на зразок сусідніх королівських та князівських дворів. Були вже й свої вельможні й свої халуї всякої масти. Був власний прем'єр і міністри. Писали закони, яких ніхто не слухався. Давали обіцянки, яким ніхто не вірив. І тільки за тим пильно стежили:

— А що скаже на це пан німецький комендант міста Києва?

Але буває ж таке! Не встиг іще генерал Скоропадський до гетьманської бурави призвичаїтися, як разом покотилося все: ясновельможний пан гетьман, і прем'єр з міністрами, і пан німецький комендант, і навіть його державний шеф Вільгельм зі своїми знаменитими вусами.

Німці тікали собі. Більшовики наступали собі. Гетьманщина догнивала собі. Між двома рішучими змаганнями пролетарів з капіталом трапився антракт.

По цирках у таких випадках вискакує „рижий“... Прокотиться колесом, гепнеться кілька разів на підлогу, достане з широченних штанів якусь диковину, декого насмішить, декого роздратує та й зникне за кулісами.

На українську сцену саме тоді вискочив Симон Петлюра. Була, правда, й директорія, але то тільки для фасону. Звичайно, Веніямінам Іліодоровичам номер Петлюри дуже подобався, — та ба, — це ж тільки антракт.

Залізницями та великими шляхами рухалася червона армія. По найдаальших куточках розкочувалися дрібні загони повстанців. Гетьманці й петлюрівці тікали чим далі на захід, ближче до кордону.

Аполінарія Никодимівна не встигла втекти. І того жалко й другого жалко. Покинула вже своїх телят, гусей, качок та заходилася пакувати хатні речі. Але й на це не знайшла ніде підвід.

Велика більшовицька повідь знов наближалася. Селяни одверто гомоніли: — Ще б так, — повіз би я їй майно з села! Воно і тут комусь знадобиться. Повтікали й гайдамаки з хутора.

Того дня Аполінарія Никодимівна впрохала нарешті куркуля Свинаренка, щоб одвіз її вночі, потай від людей, на станцію. Мусів приїхати о дванадцятій.

Нервово ходила по хатах з єдиною думкою: швидче, швидче... Почувалося, що на цей раз котяться страшні хвилі „дев'ятого валу“.

— Мотре!.. А виглянь, чи не приїхав Свинаренко? Щось наче б то затупотіло.

Мотря накинула хустку й вискочила до сіней. Аполінарії Никодимівні стало чогось моторошно. Як живий устав перед очима дід Кирило... Це ж він як раз отут, на цьому стільці сидів... „Ми з вами, пані, по хорошому... Он по інших селах люди повбивали своїх панів... А нам — що? Живіть собі...“

Аполінарія Никодимівна зірвалася з місця й прилипла до вікна, заглядаючи в двір... І де та Мотря поділася?..

Заглянула й одхитнулася. З другого боку так само пильно вдивлявся крізь шибки подвійного вікна Ладимар Гевдик. Отой самий, що втік з партизанами ще весною.

Аполінарія Никодимівна ойкнула й зблідла. Прожогом метнулася до другої, порожньої кімнати, заціпнулася на гачок і залякла в кутку з божевільно-

виряченими очима. Бачила, як над подвір'ям вставала страшна заграва пожежі.

Тієї ночі Новоселівка майже не лягала. Панський двір горів на шпилі за садом, наче костриця. Чути було якісь зойки й вигуки. Ревли телята. Стривожено гелкали гуси. Відчувалося, що там іде остання дія довголітньої драми.

Були такі, що намагалися побігти на пожежу, хоч оком глянути, як пани горять. Але їх суворо спиняли старші.:

— Сидить тихо!.. Хіба забули, як гайдамаки тягали на розправу?

— Та худоба ж там...

— Не ваше діло! Наша хата - скраю: бачити — не бачили, чути — не чули.

Тільки ранком рушили до панського двору, подивитися, що воно там і як. Дорогого хвалилися, що ранком поверталася додому деяка худоба: свині, телята, гуси.

— Якась спасенна душа повипускала.

Крізь дерева молодого панського саду видко вже було обгорілі стовпи й високі, закурені димарі панського дворища. Тільки невеличка сторожева хатка сиротою притулилася до посмажених оацій.

Дійшли до дідового - Кирилового яру.

— Ой!.. Гляньте, гляньте!.. Господи - боже, твоя воля...

Поруч дідові могили висіла на довгій мотузці Аполінарія Никодимівна, боса, в самій сорочці. Виразно синіли товсті ситі ноги й страшно виглядало сине поплямоване обличчя з розкуйовдженим волоссям. Всю широку спину було списано шомполами точнісінько так, як ото колись дідові Кирилові...

X

Київ — знов у руках більшовиків. На Україні — радвлда. Табуни переляканих українських патріотів тікали світ - за - очі за кордон, або ж ховалися подалеких містечках та селах, перемальовуючи свої жотоблакитні кольори в червоні.

Веніямін Іліодорович переховувався десь поблизу свого повіту, коли довідався про нелюдську смерть свого „білого метелика“. Страшна звістка гостро вразила його жахливими подробицями. Плакав і бився об стіну зціпивши зуби:

— Полечко !.. Що вони тобі заподіяли, моя Полечко!.. Ох, звірі, звірі!.. Та де ж та кара? Де ж та правда?

Про діда Кирила якось не думалося. Навпаки, росло бажання покласти поруч дідові могили ще з десятків отаких дідів Кирилів, — більше й більше. Все село. Цілий повіт. По всій Україні навести купи з отаких дідів Кирилів, Карпів, Романів, Ладимарів...

— Господи! Куди ж ми йдемо? До чого докотимося? В яку прірву впадемо?.. Кінець усій культурі! На зміну їй прийшов дикун.

Переховувався на той час у свого товариша Уренюка, продавав деяке барахло й тремтів за своє життя. А що як хтось упізнає?..

Чека... О, господи!..

Бога згадував тепер дуже часто. Похуд, заріс бородою. Позбувся свого золотого пенсне і розкішних кучерів і колишнього хвацького, модного костюма. Часто казав Уренюкові:

— От вам — доля нашої інтелігенції! У всіх народів, за всіх часів, інтелігенція це — сіль землі. А в нас? Ховаємося, як звірі.

Уренюк, колишній капітан, що за вчительськими документами примостився в чужім місті лектором, насупив свої хижацькі брови.

— Не всі ж і ховаються. Більша частина пішла вже служити новим панам.

— Дак це ж — запроданці! Вони своє культурне першенство проміняли хамом за сочавичнуушку! Не перед ведуть, а задніх пасуть... Роблять те, що їм хазяїн велить.

Уренюк по-вовчому вишкірив зуби.

— Покинь, брат, чепуху молоти. Ніколи ми в житті не були хазяями, а тільки наймитами. Служили черговому панові, та руку йому лизали... Тільки панові ж таки!.. Розумеш? Панові, а не хамові!

Він раптом зірвався з стільця.

— О, як я їх ненавидю, мурлів! Ха!.. Вони ще намагаються керувати наукою, мистецтвом і культурою. Вони на все, на все зазіхають!.. Ну, пождіть, пождіть! Прийде час, коли, нарешті, вся ця худоба сама себе переколе. О, з якою насолодою ми тоді вхопимо бича та й поженемо її знов на стайню!.. А — гей на місце!.. Шию — до ярма, пане - товаришу!

В Уренюка десь там на Кавказі, під час великої революційної поводи, якіс бандити вбили батька й матір, а сестру знеславили. Звичайно, капітан його величності не міг розпізнати залізного руху пролетарської революції, від бандитських вихваток темних елементів. За все покладав вину тільки на більшовиків.

На цьому зійшлися з Веніяміном Іліодоровичем. Радилися й марили. Марили й радилися. О!.. ще не все на світі втрачено!.. Не всі ще сили розпорошено!.. Он на Кавказі...

А з далекого Кавказу справді котилися сподівані чутки. Рушили на визволення братів своїх тисячі таких Уренюків та Єрихонських за командою генерала Денікіна. Ішли офіцери, поміщицькі та купецькі синки, поповичі й інтелігенти. Ішли одурені й ті, що самі дурили інших. Організовували „вовчі сотні“, „роти Ісусови“, „полки Христови“ та йшли спасати єдину неділиму Росію від більшовицької пошести. І колишній марксист Струве благословляв обома руками цей новітній хрестовий похід — разом з Марковим та Шульгіним. І сучасний соціал - демократ Бич посилав кубанські полки під знамена генерала Денікіна.

На початку серпня широке Посулля було вже під денікінським чоботом, а капітан Уренюк сидів начальником повітової контр - розвідки й вішав більшовиків на місцевих бульварах. Веніямін Іліодорович начепив собі нараменники слідчого контр - розвідки. Його заяча душа, правда, ще боялася одвертої кари на горло. Він тільки підводив своїм розслідуванням людей до шибениці, а далі — вмивав руки:

— Нате ще одного більшовика... Ось вам — такі і такі докази.

Уренюк доводив справу до кінця: шомполи й шибениця.

А в тім — і його запеклій душі не чуже було милосердя: де кого він і милував. Звичайно милував за гроші... Що ж поробиш? Пити — їсти кожному треба. А пив капітан Уренюк виключно коньяк і заїдав тільки курячою котлетою.

Раз до Веніяміна Іліодоровича привели молодого опецькуватого селянина, випадково заарештованого під час облави.

— Якась непевна людина... Прикинувся дурником, а є докази, що голова більшовицького партизанського загону.

Веніямін Іліодорович підвів очі й пильно обдивився арештованого. Контр - розвідка, напевне, вжила вже своїх заходів, щоб витягти з його правду: під оком — сині плямі; на обличчі — кров; губи набрякли. Але настобурчено - розкуйовджені брови й чорні шореткі вуси... Чи ж давно їх бачив Веніямін Іліодорович?

— Карпе?.. Ти?..

Карпові Сеньку відмовлятися було вже ніяк.

— А... ч - чорт! Пізнав таки?.. Ну, що ж? Твоє щастя.

Веніямін Іліодорович схопився з стільця, мов опечений. Перед очима встала миттю Новоселівка й „білий метелик“ і... верба над ярмом. Лютий гнів страшною пожежею затопив усю його істоту.

— Т - ти!.. С - сволото більшовицька!.. Попався нарешті? Ну, пожди ж тепер... Я т - тобі покажу Новоселівку!.. Ти в мене сто раз смерти прохатимеш, доки її получиш...

— Не лякайте, пане Єрихонський, бо я вже ляканий. На все тепер — ваша воля. А тільки одно скажу: мене там не було.

— Не було, кажеш, га?.. То, може, це якась інша падлюка... знущалася... над бідною Полечкою?

Веніямін Іліодорович задихався від хвилювання й люті. Карпо сплюнув на бік і прикро всміхнувся.

— Ще раз кажу, що не я. Коли б це на мене, то я не став би знущатись, а зразу застрелив би, як гадину...

— З - замовчи!.. Шкуру спущу!.. Гей, ви!.. Дайте йому п'ятдесят шомполів!.. Сто шомполів — негідників!.. Шпарте так, щоб криком кричав!.. Вибийте з його душу, з падлюки...

Він уже не бачив і не чув, як били Карпа. Жахлива подія наявно стояла йому перед очима. Бігав по кабінету, хватався за голову й стогнав.

— Боже мій... Полечко!.. Як вона кричала!.. Карпе... Скажи... Стійте, стійте, він хоче щось сказати.

Карпа копирснули чоботом під боки й повернули на спину. Він застогнав.

— Карпе... Скажи все!.. Ти ж людина, Карпе...

Карпо ледве розтулив міцно стиснуті зуби.

— К - ка - ю - ся...

— Ага? Каєшся, падлюко?.. Тепер ти каєшся?..

— Каюся... що й тебе не вбив... гниду...

Карпа, непритомного, винесли до підвалу. Веніямін Іліодорович знеможено впав на спілець і хлипав, як дитина.

— Білий метелик... Боже мій!.. Білий метелик...

Солоними краплями помалу тікав лютий гнів. Карпова пошматована спина встала перед очима. Господи! Хіба тепер це допоможе? На це є суд. На це є Уренюк.

Уренюк поставився до справи дуже уважно.

— Це ж не проста штука — забити поміщицю шомполами. Про це, напевне, там по всіх селах чутка пройшла. Ну тоді нехай же там і про нашу кару дізнаються.

Вирок був швидкий: одвезти більшовицького ватажка до Новоселівки, ще раз списати йому там спину шомполами, та й повісити на тій самій вербі.

Карпо, правда, твердо стояв на тому, що це не його робота. Але не однаково хіба?

Помста вимагала офіри.

За таку офіру став ім Карпо. Його пошматований шомполами труп незабаром повис на тій самій вербі в Новоселівці, де було вже поруч дві могили.

Веніямін Іліодорович аж тепер довідався, що селяни закопали Аполінарію Никодимівну там же, біля діда Кирила. І вбога могила та зловісні вузлуваті сучки старої верби над нею довели його до розпачу. На цій підставі п'яний Уренюк звелів вибити шомполами з півдесятка новоселівців: нехай каються.

Напевне б дісталосся й Роману Ківшику, та він уже не сидів дома. Гетьманщина й денікінщина остаточно розвіяли йому жовто - блакитний туман у голові. Разом з іншими неспокоїними новоселівцями він пішов у партизани.

Був тихий та голий вересневий вечір. Уренюк з своїми підручними піячив у хатці на порожньому подвір'ї Єрихонського. Його вершники лаштувалися в дорогу.

Веніяміну Іліодоровичу було тоскно й нудно. Все життя, здавалося, лягло на душу важкою навалою. Відмовився від чарки й вийшов з хати. Чув, як Уренюк прикро кинув наздогін:

— Р - роскис... шпак!..

Не перший раз помічав, як нахабно стала поводитись рознуздана воєнщина. Золотопогонні „визволителі“ вважали, що їхня воля мусить бути єдиним законом для всіх. Офіцери пиячили, гвалтували жінок, грабували одверто й неприховано. Всі мусіли мовчати: адже вони все віддали на спасіння батьківщини...

Спасеники стогнали під чоботом у спасителів. Виникала сполохана думка: а що ж буде далі?

Веніямін Іліодорович мовчки обійшов старе пожарище з мовчазними димарями та купами золи. Повернув до саду й тихо посунув знайомою стежкою, немов прощаючись з кожним кутком. Що йому тепер Новоселівка?

Ось і кінець. Боязко глянув праворуч, туди, де за купами дерев — дорога вниз, до хутора... Ні, не видно...

Там — стара верба і яр. Під вербою — Поля. На вербі — Карпо... Мимо, мимо — жахливі спогади! Далі й далі — розбуркана думка!.. Ні жалів, ні помсти, — тільки сама порожнеча та сум.

Непорозуміння... Все життя було цілковитим непорозумінням...

Сорок п'ять років треба було йому, щоб дійти з низенької бідняцької хатки до цих панських покоїв... до куп золи й до зловісної верби там, над яром... Ах, дозвольте ж йому за ці кількі хвилин, хоч би думкою, повернутися назад, відчувти себе там, на батьківській леваді, а не тут, на цьому клятому дворіщі.

Веніямін Іліодорович глянув ліворуч, на річку й луки, на широкі простори знайомого Посулля. Он унизу — срібною биндою Сула, тиха й прозора. За нею — плав і дерева купами. Далеко - далеко по низині, в золоті вечірнього сонця — мальовничі хутори й села. Де не де — білими цятками веселі чепурні хатки на тлі зелених садочків. Над ними — високі бані церков і золоті хрести гордовито піднялися над селянськими стріхами. Навкруги — широкі жовті селянські стерні й чорні груди ріллі й зелені вруна молоді озимини... Чого таким миром, таким жаганим спокоєм віє звідти, з кожної цяточки цього тихого закутка?

А по цей бік — Новоселівка, Кривохатки, Млинці... Поміж ними покотом лягли зелені луки з кучерявими вербами, аж до самої річки. Трохи збоку, під узгір'я, — вузьенькі смужечки селянських ланів і шматки куркульсько - панських маєтків. Його земля, Перепічки, Барвінків, Майбороди, Свиноаренків... З усіх боків обступили невеличкий хутір, притисли його до річки, вхопили владною рукою за незаможницьку горлянку... І ось... на тому узгір'ї — обгорілі стовпи перепічиного хутора, а на цьому шпилі — його власна пустка й проклята верба над кручею...

Мимо, мимо — жахливі спогади! Далі й далі — розбуркана думка!

Внизу — левади. Он там десь і колишня материна хатка. Поруч — садок...

Хто це сказав, що зараз — тиха сумна осінь і позаду — сорок п'ять років марно розтраченого життя? Веніямін Іліодорович затуляє очі, й перед ним — запашні білі яблуні в білому сьйві квітневого місяця. Такі білі - білі й ніжні, як юнацькі мрії... Пахне молодю травою й медом... Га - лоч - ко!..

— Веніяміне Іліодоровичу!..

Що це, — мрія, чи дійсність? Широко розкрив очі й побачив справді Галочку, що ледве виткнулася з кущів і манила до себе... Але чого вона така серйозна й сумна?

Зрадів. Ах, так багато треба б сказати, вияснити, виправдатись.

— Іду...

Кільки кроків, і він потону в слідом за нею в кущах чагарнику, що скотився вниз до самої річки, до плаву.

— Галочко, яке щастя, що я тебе зустрів...

— Невелике щастя, як бачите, пане Єрихонський!

Перелякано шарпонувся. Галочки вже немає. З обох боків — знайомі постаті: Роман Ківшик, Ладимар Гевдик, Семен Нетудихата. Хотів крикнути, але чужа, владна рука стисла рота:

— А-ні писни!.. Бо тут тобі зразу й амінь!...

У руках — куцаки й наган. Мовчки ступав між ними, а в голові калатала сполохана думка: Невже?.. Ні, не може бути...

Внизу, за купами дерев, — човни.

— Сідай!

— Романе, вислухай...

— Мовчи!.. Твоя мова — далі.

Перепливли річку й заховалися в рукавах широкого плаву. Встали між лозами, вийшли на суходіл.

Купи дерев. Під ними — юрба „комишників“. Усе — такі знайомі й разом такі чужі обличчя. Очі — блискавкою, брови — хмарою і уста стулені міцно й жорстоко.

— Що - о та - ке...?

Збоку, на траві, чорний, брудний, закривавлений труп... Карпо...

— Не впізнав хіба? Діла рук своїх не впізнав?..

Голос Романів бренив твердо й невблаганно, як судовий присуд.

— Романе... Хіба ж я хотів цього?.. Ти тільки вислухай...

— Скажеш, може, не ти?.. Замовчи, Юдо!.. Хоч тепер сам себе не дури.

— Романе, ти ж знаєш...

— Все знаю. Годі. Ти — перекотиполе між нами й ними. Не випадково тебе вітер погнав до того берега, до катів і гнобителів. І ось тепер ти докотився до краю.

— Та це ж непорозуміння, Романе...

— Ну, то що ж? Хто тобі винен, як не ти сам? Все твоє життя було цілковите непорозуміння. Ти почав з того, що сидів за народ і вреш тепер від руки того ж народу.

З купи хлопців хтось злісно, з нетерплячкою:

— Та чого з ним балакти, з гадом? На осіку його, та й край усьому.

— Романе... Стрівай... Галочка...

Роман боляче шарпонувся.

— Замовчи, падлюко!.. Я все знаю... Я...

Він проковтнув кінець фрази й хутко витяг нагана...

ЮРІЙ СЕНЬ

ЗАВОДАМ СПІВ

Втопилась стежка колосиста
В огнях нова на брук лягла.
Мій спів заводам — я з села
Прийшов до зоряного міста.

Я син стерні хвилястих грив,
Дорога дум, мов вітрів дзвони.
Мов орнамент коліс „фордзона“
На грудях виснажених нив.

Яких бажань із теплим співом —
Не я один, а сотні нас —
Тобі приносим кожний раз,
Коли в серцях шумують жнива.

Ти всіх приймало. Всі ми чули
Вечірній лоск твоїх огнів.
Ти теж родилось на стерні
І з колосків твої вітрила.

Над містом дим, гудків контральто
У морі люксових огнів.
На чолах сірого асфальту
Горить поезія степів.

ГЕО КОЛЯДА

ВОСКРЕСІННЯ СОНЦЯ

Узгін річки, разом із сизоблакитняним небосхилом, рефлекторами засяв. На крутих, облуплених берегах — сировина для виробництва цементів: вапна і глини різна.

Чотирьохтрубний цементовий завод злегка креслить вугляним олівцем на блакитному папері фірми „Небо“.

Волга (воль - га! лов! воль! льов! віль!)... алеж її виміряно в кілометрах і має вона кінець і початок! — що ближче до моря, то ширшає... Ає!!

І місто Вольськ, мов Кітеж - град на тлі передсвітанкових тіней... А на палубі робітнича оркестра гра — А, як утнула вона бравурного марша! — і кожен (хоч ноти й дають математичну тональність звукові різному), але кожен ігrecь на свій лад дме у сурму, і вираз обличчя у кожного інший, і у музику вкладає кожен те, що відчує

... хоч ноти й дають математичну тональність звукові кожному.

Сонце воскресло! — над палубою, над річкою Волгою, над цементовими заводами, над повітряно - ливовими шляхами заводу.

Сонце воскресло (великі оплески хвиль, людей і міста і природи)!

Корабель „Рік Жовтневої Революції“ прибув у Вольськ.

ДОРОГОЮ ВІД ТЕБЕРДИ ДО ПІВНІЧНОГО НАМЕТУ

Довкола гори, одвічні ліси та річка Куначкір із зеленою - каламутною водою.

Дорога йде скелястим берегом Куначкіра й гуркіт води та несподівані примхи природи чекають на мандрівника.

Ось величезний камінь вагою у тисячу тон (приблизно) зірвався зі скелі високої, а як летів він через ліс, то проламав алею, яку помітно ще й досі.

Камінь утруз у протилежному березі Куначкіра зі всією придбаною підчас неймовірного лету велетенською вагою.

Що кілометра чудесні водоспади, та надаремне вони витрачають енергію падіння...

Тут можна набудувати силу гідроелектричних станцій, використовуючи дармову енергію блакитного вугілля, а разом з цим поставити лісопилні, спорудити ливово - повітряні шляхи — щоби не пропадав марно прекрасний будівний ліс, щоби не гинула марне колосальна енергія від спаду гірської води.

Дикий край чекає на людей енергійних та завзятих, багатства чекають на інженерів.

І тоді на кожній щонайвищій горі, мов зорі, засяють електричні лампи, а на льодовиках будуть готелі, театри й танцюватимуть „яблочко“.

Хай буде!

Алеж як тут гарно!!

На висоті 3.000 метрів, як легко дихати!

Довкола льодовики, водоспади й гірські озера з брудною зеленою водою.

Коли жбурнути з цього верхівля вниз камінь, який на силу підійняти, то він відскакує від скель, як гумовий м'яч, немов аматеріяльний.

Але яке прекрасне видовисько!

Південне сонце палить промінням і, йдучи брудною кригою та снігом льодовика, здається, ніби ти стоїш на грані віковичности.

Скільки фарб і відтінків на горах!

Блакитне повітря підкреслює рельєф гір і цей гірський ланцюг немовби усмішка радості на обличчі Землі.

Хвала, хвала природі, звірю та людині!!

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ПЕРЕД ЛИЦЕМ АЗІЇ

(КРИМСЬКІ ЕТЮДИ)

АЗІЯ

Першого дня нашого перебування в Криму, скоро по сході сонця, ми вийшли на „Стрілку“. Так називався високий виступ нашої садиби, з якого чудово було видно всю панораму моря й морського берега.

Ранок був свіжий й бадьорий. Сонце пекло ще в міру, і під ним радісно сміялось ясноблакитне море. До його двома зеленими крилами підходили гори і так само сміялись.

Ч о м у?

Тому, що було так ясно, тихо й тепло. Тому, що було так просторо. Що такі ніжні і zarazом глибокі й свіжі були всі фарби оточення.

Майя спинилась і сплеснула руками:

— Ах, як тут гарно. Я ніколи не бачила моря.

Павло Михайлович тонко усміхнувся:

— Ну, тепер побачите.

Майя жадібними очима впиалась в безкраю безвість. Всім еством своїм пила рахманну синь морську і розпитувала, розпитувала:

— Що то таке?

— А то?

— А туди далі?

Павло Михайлович з усмішкою філософа, що багато дечого перебачив на своєму віку, давав пояснення.

— А сюди прямо, коли піти туди, туди, у далечінь?

— Поїхати пароплавом — поправив Павло Михайлович.

— Ні, піти, піти, — загадано говорила Майя, і здавалось, що вона дійсно йде в повітрі над морем і вітрець розвіває її русаве волосся. Там буде Азія.

— А з і я?..

Майя сплеснула руками і повернулась до нас.

— Там буде Азія?

— Так, Азія.

І ми оце стоїмо перед лицем Азії?

— Коли хочете: так, перед лицем Азії, — з своєю усмішкою потвердив Павло Михайлович.

Майя повернулась до моря. Брови їй звелись догори, очі поширились, і вся вона зробилась легка й прозора, як морське повітря.

За тими синіми далями вона ясно бачила Азію, і з подивом і зачаруванням дивилась на неї.

— Що ж ми їй скажемо? — тихо запитала вона.

Вітрець лоскотав їй вухо золотим пуколом.

АНАКРЕОН

Долготелесий і козлоногий, з маленькою лисою головою, цапиною сивою борідкою й очима шіснадцяти - літнього юнака, він був витончено коректний, як колишній гарний директор гімназії, і безтурботний, як метелик. У його було безліч такту й делікатности і стільки ж бажання жити ясно й весело і щирою душею брати від життя все, що в йому є гарного й принадного.

Він був улюбленцем нашого жіноцтва, однаково обох віків — молодого й поважного. На ньому не без симпатії спинались очі й чоловічої половини нашого товариства.

Хто він такий?

Педагог. Може справді колишній директор, а може тільки кандидат на нього. Тепер він лектор ІНО, радянський громадянин. Але очі мої бачили в ньому щось інше. Тільки я не зразу сформулював свою думку. Коли ж вона цілком визріла, я певно сказав:

— Анакреон.

Коло його завжди купчилось молоде жіноцтво, як різнобарвні метелики коло білої квітки. Бо він був білий: і убранням; і сріблом волосся. Він був перший організатор різних екскурсій, фотографування групами. Він був ініціатором відвідувань чимнебудь відомих місць і винних склепів. „Там чудесний краєвид. А там прекрасне вино й чудова дівчина, дочка виноградаря“.

І все було в його натурі гарне, і все було в свою міру. І всім було приємно з ним. І всією своєю фігурою й поведженням своїм він наче повторяв у нашому радянському житті модернізований образ поета стародавнього. І здавалось, що ось він, граючи своїми молодими очима, з якимись особливими, цапиними, віями скаже:

Поріділи, побіліли
Руна кучерів моїх,
Зуби в яснах ослабіли,
Згас огонь очей ясних.
Залишилось дуже мало
Днів, щоб пить життя вино,
Парка лік веде їм дбало,
Тартар жде мене давно.
О, страшні льохи підземні:
Вхід до їх відкрито всім,
Вийти ж з їх — думки даремні;
Хто ввійшов, уже по нім.

— Мало днів уже залишилось нам тут. Чи не організувати екскурсію на Кагель? Це ж вулкан колишній. Чи не бажаєте взяти участь у подорожі?

І збирається невелика група, і неодмінно в її молоді дівчата й жінки. І йде поперед її білий козлоногий Анакреон, без бриля, з непокритою лисою головою. Потім покрие її, мов татарка, білою хусточкою.

Іду і я. Тягнуся в кінці валки, як тяжка гармата. Важко йти, душно. А тут хаос кам'яний, а тут стежка дряпається по камінні: то вгору, то вниз, то туди, то сюди. Кинулась вниз.

Анакреон попереду. Стрибає з каменя на камінь, мов справжній гірський цап.

— Нічого! Ось зараз буде Суук - су. Холодна вода. Сюди!

Дійсно. Стремить із скелі уламок залізної труби й біжить із його чиста, як кришталь, вода, холодна - холодна.

П'є ту воду Анакреон. П'ємо всі ми. Раз і вдруге. Намочує Анакреон свою хустку і мокрою пов'язує голову.

— Ну, далі.

Ідуть далі, понад берегом, по скелях, туди, де тупим конусом сіріє Кагель.
А я залишаюсь у „хаосі“. Не можу зійти з Анакреоном. Не поспію. Куди мені.

А то організує другу екскурсію. Умовляється з Мустафою і той везе нас кри-
тентом лін.йкою по шосе на парі добрих коней.

Лін.йка, мов квітник, повна гарних жінок. І між ними Анакреон витягає
свою довгу шию. Він задоволений. Він щасливий.

— Неодмінно до Бауера заїдемо. Неодмінно. Там чудове вино. Вид на море
у нього надзвичайний.

Ідемо.

Ліворуч — гори. Праворуч море. А над ним повітряний океан. А в тому оке-
ані — сонце. І сонце в серцях нашого жіноцтва і в серці Анакреона. А понад шосе
цвітуть маки. Чудові, червоні кримські маки.

Їхали - їхали.

— Стій!

Спиняє Мустафа коней. Зстрибує з лінійки Анакреон. За ним жіноцтво.

— А ви не хочете?

— Ні. Неохота.

— Та вип'ємо саму малість. Чудесне вино. Там такий красвид відкривається.

— Ні.

— Шкода.

Анакреон дивиться на мене.:

— Тільки саму малість.

І здається я знов чую знайомі слова:

Чом сухе у чаші дно?
Лий, хлопчиську яснолиций,
Тільки в п'яне ти вино
Влий тверезої водиці.
Ми не скіфи; не хвалю,
Друзі, тих, хто п'є незважно.
Я, п'ючи, співають люблю,
Чи бесідувать поважно.

— Вірю, вірю. Тільки нема охоти.

Повертається до жіноцтва.

— Ходімо.

Котить лінійка далі. У нас під тентом сміх і жарти. Дехто молодший з жі-
ноцтва поліз на козли до Мустафи. Уже в їх руках віжки. Уже коні біжать з гори,
мов очумілі.

— Дивіться: полетимо з кручі.

— Не біда.

Хтось із дам упустив пучок квіток. Вже він далеко від нас лежить на шосе.

— Стій! — гукає Анакреон.

Схоплюється з лінійки і молодо йде за квітками. Підняв. Несе назад. Вертає
їх власниці.

— Дякую. На віщо?

— Не можна кидати таке добро на шлях.

Сідає на своє місце, веселий і щасливий, в своїх похилих літах молодий.

Тепер ліворуч сліпуче сяє повітряний океан, а під ним мліє бірюзове море.
А понад шосе живим огнем горять маки.

І Анакреон дивиться на все те і пломеніє й сам, мов мак нагірний.

БАЛЬ У РАЄВСЬКИХ

Ми сиділи невеликою купою на лаві під соснами й вели вечірню розмову. Перед нами, зараз коло сосон, була лощинка з давнім квітником на ній. В центрі його струнко підводилась вгору столітня пальма і надавала собою екзотики всьому, що її оточувало. За квітником світився вікнами трьох-поверховий, у мавританському стилі будований, палац. По доріжках квітника й по пляцу перед будинком ходили й сиділи купами на лавках, по літньому виражені люди, чоловіки й жінки. А в центрі будинку, на нижній його терасі, повній світла й затишку, під звуки роялю танцювали різнобарвно вряжені пари. У кріслах сиділи поважні особи.

Ми дивились на ту світляну картину.

— Баль у Раєвських, — сказав молодий професор київський.

І дійсно, утворилася ілюзія, що в Карасані, у Раєвських, з'їхалось багато гостей. Палає огнями їх мавританський палац.

Танцюють химерно вряжені гості. Десь там сидить поважна господиня, а коло неї кучерявий негровидий Пушкін... Розповідає їй про щось і молодого, запально жестикулює...

Свідомість підказувала, що не цей палац стояв у Карасані за часів Пушкіна, не таке було оточення. Але ілюзія була така принадна! І ми дивились на той баль з захопленням.

Та ось знізацька між гістьми майнула химерна фігура: по східцях на веранду сховався юнак, — зовсім голий, у одних синіх трусиках.

— Дивіться: якийсь дивак приїхав до Раєвських на баль без штанів! — промовив хтось із нас.

І раптом розвіялась ілюзія. Перед нами був сучасний Карасан, будинок відпочинку робітників освіти. Не гості можновладних панів Раєвських, цвіт імперії минулої, зібрались там, а громадяни нової, ще не чуваної в світі держави, республіки робітничо-селянської.

З'їхались вони з усіх кінців тієї республіки: і з Мурману і з Казакстану, і з Оренбурга й України, з Ленінграда й Москви...

Не знаю, як моїм товаришам, а мені в той час було і боляче й приємно. Боляче, що ми в запалі боротьби, завдяки скитській безпосередності, може занадто брязнули об зм'ятку старою культурою, брязнули Пушкіним. Приємно, що благами життя тепер користуються широкі маси трудящих.

ЗИГЗАГИ

Була ніч. Невизначною плямою сіріла скеля Плака. Потворно зводилась угору Аю-дага. А між ними збилося море.

На ньому був невизначний, але безупинний рух. І від того руху на далекому просторі відбувалось безупинне блискотіння мільйонів світляних білків.

Над морем, десь далеко-далеко, в Азії, почав пробиватись місяць, а ми сиділи під кручею на камені коло води й дивились на море. Стежили, як на ньому разом з тим, як підбивався угору місяць, все виразніше й виразніше виявляється світляний шлях. Той шлях ішов до нас і ніяк не міг дійти.

Він був не судільний. Подекуди перерив в'я.

Очевидно бріз, що пов'їв з берега, не рівномірно наполягав на море і не скрізь однаково хвилював його поверхню.

Я звернув на це увагу товариша і ми мовчки стежили за світляною грою хвиль.

Чомусь та гра, може по контрасту великого й малого, безбережного й обмеженого, нагадувала мені далекий вечір моєї молодости, коли я в Чернігівщині стояв на мосту в Сосниці над Убеддю й дивився, як місяць осявав тиху поверхню річки, а на ній у розтопленому сріблі важко плавало чорне листя латаття. І Убедь тоді була така строката, як тепер море.

І я спитав товариша, що був з тих місць.

— Ну, як тече тепер ваша Убедь і як точиться життя на ній?

Шлях на морі на хвилину похитнувся і збігся зигзагами до купи. І знову розірвався. Товариш зідхнув.

— Що ж, життя те саме, що й скрізь.

Замислився, приглядаючись, в морську далечинь і потім почав розповідати.

Місяць підвівся вище і почав стріляти сріблом у наш край. Шлях від його розгортався все ясніше, але ще різкіше розривався на кілька частин. І ті частини ніяк не могли сполучитися. І тим більше хотілось, щоб він злився таки в одну лінію. І хотілось, щоб і на Убеді утворилось щось ясне й гарне.

І, посміхаючись, я спитав:

— Так, нічим і не вславилась ваша Убедь?

Товариш осміхнувся й сказав:

— Чому ні. У нас колись жив Ленін.

— Ленін? Що ви кажете!

— Еге, жив Ленін.

Знов з Азії стрельнув по морю сріблом місяць і тепер дострельнув майже до берега. І знов розірвалась стріла на кілька частин.

— Це ще було до війни й революції. Ленін якийсь час конспіративно жив у мастку генерала Колонтая. Дочка його, Колонтай, знає ж, відома революціонерка. Ніхто тоді у нас і не думав, що то за людина живе у Колонтаїв. Невеличкий, непоказний... Іздив з Колонтаями в їх колясках. Носив крохмальні комірці і лайкові рукавички. А селяни наші сміялись з його і взивали його за очі диваком, чудачком...

— Що ви кажете?

— Так.

Знов зарябіло-зарябіло море. Подихнув попід берегом вітрець од Аю-дага і обвіяв нас.

— Їм було чудно, що якийсь чоловічок, такий, кажу, непоказний, живе у генерала, їздить з ним у блискучих екіпажах і потай, де зустрінесться з мужиками, підбиває їх проти того самого генерала. „Знаємо, мовляв, вас. Не на таких наскочив. Не дурні, щоб після дев'ятсот п'ятого року послухатись тебе. Сам перший ще й генералові скажеш“.

Розбіжно посміхається син Убеді і грає дрібними скалками море.

— Хто ж знав?

Так. Дійсно, хто знав, що тій опецкуватій людині, у крохмальних комірцях і білих лайкових рукавичках, скоро доведеться, поскидавши все це, взяти до своїх рук важке й неворотне стерно великої держави пролетарської. Хто знав, що той руденкий чоловічок, прижмурюючи в розмові свої монгольські очі, через голови їх, мужиків колонтаївських, пробачає обрії нового життя всесвітнього.

Місяць стрельнув востаннє і з розгону стріла його добігла до наших ніг. Ударилась у камінь своїм вістрям огненним, уп'ялась у нього і, хилитаючись на морі напруженою тростю, мов силкувалась глибше й глибше увійти в берег.

Азія таки добилась до нас.

Нерушно стояла скеля Плака і чорно сутенів, убрівши в море, Аю-даг.

ТІРТЕЙ І САФО

Ми сиділи в ідальні, влаштованій на свіжому повітрі під тентом. Стіл був розрахований чоловіка на сто. У кожного було своє місце.

Сніданок кінчався, коли до свого місця, навжоси проти мене, підійшла молода, чорнява дівчина і здивовано підвівши вродливі брови, безпорадно стала за стільцем. На її місці сиділа старенька пані, що майже ніколи не попадала на своє місце, і зосереджено доїдала її порцію.

Тоді їй показали порожнє місце трохи далі, ліворуч, і вона сіла там.

Під тентом залишилися зовсім мало відпочивників. Нарешті, туди зайшов просто з моря, з вохким рушником на плечі, молодий русавий юнак і гнівно нахмурих свої брови: його місце було заняте...

— Ну добре! — незадоволено промовив він, відкидаючи назад рушника, ступив кілька кроків поза порожніми стільцями й рішуче сів поруч чорнявої дівчини.

— Ви, товаришко, не на своєму місці! — досить різко мовив він.

Очевидно, після купання в його був апетит і той апетит дратувався.

— Знаю. Моє місце було заняте і мені вказано на це, — просто відповіла дівчина і повела вбік юнака схвильованим смоляно-вохким поглядом.

Він прийняв його своїми очима і його гнів раптом погас.

— Дайте мені сюди чого небудь попоїсти, — спокійно сказав він, відкинувшись назад, прислужниці.

Хто був за столом, переглянулись і осміхнулись: так просто й скоро сталось усмирення юнацького палу єдиним тільки дівочим поглядом.

А між молодятами тим часом зав'язалась розмова.

З тієї зустрічі молода парочка була нерозлучна. Їх можна було бачити всюди: коло моря, коло майданчика, що на ньому грали в волей-бола, коло яток, де татари продавали груші, виноград і чув'яки, і високо в горах, на малоїзженому шосе, що, вигинаючись сірою гадюкою, побігло до другого старого шосе.

Вони певне були робітники освіти й чомусь нагадували мені дві класичні статі: шкільного вчителя з Атен, Тіртея, що своїми поезіями підбадьорював мужність спартанців за часів другої війни месенської, і славетну вчительку Сафо, що жила в Мітілені і навчала дівчат музики й поезії.

Він — вродливий, стрункий і мужній — юнак, прямоносий, з голеним по радянському обличчям і коротко стриженою головою, цілком відповідав би уявленню про палкого співця що покликав:

Хіба не ви потюмжи Геркулеса,
Сини кохані перемоги,
Хіба не з вами міць Зевса
І жереби війни не вам дав бог.

Коли б його голова не почала від чола зарані оголятися і в рухах його не почувалось ритмів людини, що через неї пройшла гроза недавньої революції.

Вона, смагла й волоока, з довгастим, м'яко округленим обличчям грекині, була справжня Сафо. В її вдачі почувалось п'яниче вино пристрасти первісної людини, гарно приховане сучасною культурою. Вона була спокійна, трохи може млява, але повільні рухи її тіла і вохкий блиск очей так нагадували слова її мітіленського прообразу:

Місяць закотився, згас Волосожар.
Ніч іде. А в мене серце не дріма.
У крові хвилює переливний жар,
Ждуть уста цілунок, а його нема.

Не знаю, яка доля судилась моїм Тіртеєві й Сафо. Думаю, що дарма їм зустріч коло моря не пройшла і так чи інак позначилась в житті їхньому. Пригадую тільки останні хвилини, що мені довелося провести з ними.

То був мій останній вечір у Криму. Я сидів високо над морем під старим кладовищем, задекорованим кипарисами.

Море було надзвичайно тихе. Коло берега — дзеркальне, а під обрій — перломутрове. У тому перломутрі ледві виднівся пароплав. Він ішов кудись на схід. А просто проти мене, верстви за три, за чотири, плів якийсь човен під вітрилом. І він сам і його вітрило були кольору грифелю.

Аю - даг помалу закутувався у сине вечірнє повивало. На морі — під берегом грав на сурмі татарин, і його монотонне тра - та - та так пасувало до вечірньої задуми краєвиду.

І ось тоді згори під кладовище підійшли мої Тіртей і Сафо, сіли поруч мене над кручею і почали дивитись на море.

Вони були тихі й ласкаві, як той вечір, і здавалось, що в їх душах така ж гармонія, в яку сполучні були і море, що весь час непомітно міняло свої фарби, і одинокий сірий парус на ньому, і сумно - монотонна гра татарина на воді під берегом.

Вони принесли з собою винограду. Їли його і мене частували і стежили з мною, як поволі гуснуть на морі фарби і вечір наближається до ночі.

Вони були в той час такі щасливі, і я, прощаючись, сердечно побажав їм щастя в майбутньому.

МОРСЬКИЙ ПАВУК

Купаючись, я любив роздягатись на великому, в один бік похилому камені, що хвилі звичайно з шумом бились в один стрімко обрубаний бік його і лагідно лизали другий бік, похилий.

Коло того каменю було чимало меншого каміння і хвилі стрибали по його сірих слизьких брилах, як білі коти по скелях.

Роздягшись, я любив погрітись на сонці і дивитись, як те каміння то потопало під водою, то виринало з неї.

Одного разу я помітив на ближчій до мене камінюці якусь сіреньку живу істоту. Була вона подібна до невеличкого рака, або до тарантула. Не знаю, як вона звється, а я назвав її морським павуком. Здається, що така й є дійсна її назва.

Павук виходив з води на камінь. Закріплювався на ньому й сидів нерухомо. Хвилі перебігали через камінь і через його. І здавалось, що йому однаково гарно, коли він під водою і в повітрі, коли хвиля шумить над ним і під ним.

Чисто морський філософ, або поет.

Я кидав у його дрібними камінцями. Ті камінці падали зовсім близько, але він не звертав на їх уваги. Тільки коли я підводився, щоб іти в воду, й наближався до його, він раптом тікав у море.

Очевидно, біла велич мого осяяного сонцем тіла лякала його.

Я звик до того павука, і мені немов чого не вистачало, коли я, роздягаючись, не бачив його на своєму місці.

Одного разу, в передвечірній час, я тихо йшов берегом і помітив на ньому під кручею старенького чоловічка, що нерухомо сидів на рині, підобравши під себе ноги. Перед ним на двох камінцях стояв невеличкий бляшаний чайник. Під чайником курились тріски.

І вилинялий одяг тієї людини, і шкіра на її тілі, і волосся на голові і в бороді — все було сіре, як і та ринь, що він сидів на ній. Навіть бляха на чайнику, стара й закурена, була сіра.

Я підійшов до його й привітався.

Він, знехотя глянувши на мене колись мабуть блакитними, а тепер вилинялими сірими очима, знехотя відповів на привітання. Вся його увага була коло чайника, що потиху кипів на останньому огні.

Коло його лежав невеличкий подорожній клунок, щось подібне до вудки й ціпок. Більше не було нічого.

Я присів до його.

— Варите? — спитав я, щоб почати розмову.

— Так... Варю,— нехотя відповів він і помішав дерев'яною ложкою в чайнику.

— Вечерю?

— Вечерю.

Очевидно, старий не любив розмовляти, і я замовчав.

Він зняв з огню чайник, добув із торбини шкуринку хліба й почав вечерять. Розмочував у чайнику хліб, відкушував його беззубим ротом і довго м'яв яснами, сьорбаючи з чайника якусь гарячу рідину.

Помалу заходив вечір і на морі Одоляри з рожевих зробились сірими, а Аю - даг понявся млоу.

Коли старий наївся, я таки розговорився з ним.

Щороку, як тільки в горах розтане сніг і гаразд утріється на сонці прибережне каміння, він іде берегом моря в подорож. Куди? Туди, в який край більше берега. Коли зимував у Євпаторії, іде на Судак і Феодосію. А коли зима застала в Керчі, іде на Севастопіль і Саки.

Нічого з ним немає, окрім торбинки, чайника, ножа, ложки, ціпка й будки. Або інакше сказати: має з собою все, йому потрібне.

Ось він і сьогодні випрохав у буфеті на пристані оту шкуринку хліба, наловив бичків, добув води й трісочок, зварив собі юшки, поїв, і більше йому нічого не треба. Сидить і дивиться на вечірнє море.

Там десь далеко плине пароплав. Білий моторовий човен лопоче машиною під Аю - дагом. На пристані в буфеті засвічуються огні. По - вечірньому замислюється над морем так званий Чехівський дімок.

Старий розгрібає коло себе ринь, робить у ній ліжко і кладе торбину в голови. Лягатиме спати.

— І нікого у вас немає рідного,— питаю я.

— Навіщо вони мені?— відповідає старий. Ось може є. Є сонце.

Ліг і лежить нерухомо.

Внизу під нами ледве-ледве шуміло море, нагортаючи на берег білі гребені тихої хвилі. І мені здалось, що я бачу перед собою сірого морського павука, що вийшов з води на вільне повітря і передихує в ньому хвилини свого життя.

З якого моря вийшов він? Де ті глибини, що в їх він народився і жив у ті часи, коли очі йому були ясні й блакитні, а волосся русаве?

Я не питав. Та й навіщо?

Сірий павучок дрімав.

Я підвівся й пішов од його.